

Rayat Shikshan Sanstha's
Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur

Established 1989

- (Arts, Commerce & Science) Affiliated to P.A.Holkar Solapur University, Solapur
  - Reaccredited by NAAC with A Grade (CGPA 3.23)
  - An ISO 9001 : 2015 Certified College

Founder : **Padambhushan Dr. Karmaveer Bhaurao Patil**

Address- 1428, Modikhana, Near Uplap Mangal Karyalaya, Saat Rasta Solapur-413001

Phone-(0217)2620602

Website-www.lbpm.solapur.org **Email-**lbpm.solapur@yahoo.co.in

CRITERION-III

RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION

3.3.2 Number of Research Papers per teachers in the journals notified on UGC website during the year.

INDEX

Sr.No.	Metric No.	Content
1.	3.3.2	List of Research Papers

Rayat Shikshan Sanstha's
**Laxmibai Bhaurao Patil Mahila
Mahavidyalaya, Solapur.** Estd. 1989

▪ (Arts, Commerce & Science) ▪ REACCREDITED BY NAAC WITH 'A' GRADE (Affiliated to P. A. H. Solapur University, Solapur)

Founder : DR. PADMABHUSHAN KARMAVEER BHAURAO PATIL, D. Lit.
1428, Modikhana, Near Sata Rasta, Solapur - 413 001 Phone - (0217) 2620602
Website - www.lbmsolapur.org E-mail - lbmsolapur@yahoo.co.in

Principal : **Dr. Suresh Dhere**, M.Com, M.Phil, Ph.D.

H.S.C. Index No. J-24-09-119

Ref. No. :

Date : 2/2/2023

NUMBER OF RESEARCH PAPERS

Sr. No.	Title of the Book	Number
1.	The Contribution And Achievements of Men in Various Spheres at national and International Levels	19
2.	SamtawadiAnnabhau Sathe	01
3.	Indigenous Knowledge System And Ethics in India	01

Suresh Dhere
Principal
Laxmibai Bhaurao Patil
Mahila Mahavidyalaya, Solapur

Mouth Muscle Training Plays Vital Role for Proper Speech Articulation of Non-native Speakers of English

Dr. Mahadev Lakkappa Kori

Head, Dept of English,
Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalay,
Solapur, Maharashtra
E-mail: korimahadev@gmail.com

ABSTRACT :

Mouth muscle training plays important role in speaking any language. Mouth muscles of non-native speakers are habituated to speak their first language. While speaking English as a second language their mouth muscles require proper drill and practice. Speaking requires very precise control over the mouth muscles of lips, tongue, jaw and the larynx. If the placements of the articulators, speed or coordination of movements are slightly out of sync, the speech sounds will be altered. You can make yourself more understood by simply training your mouth muscles, so that you can produce the sounds of English properly. After all, if you've been speaking another language your whole life, your mouth and tongue are probably in a different way to make the sounds of that language, not English.

The speakers can make out the gap but need special attention and exposure to specific errors to learn the language and communicative with ease and confidence. Even while speaking, the speakers seem to keenly observant. Hence, the paper focus on the awareness about mouth muscles movements and training required for proper speech articulation to communicate English effectively in real life situations.

Keywords: Mouth muscles, coordination, articulation

Introduction:

Mouth muscle training plays important role in speaking any language. Mouth muscles of non-native speakers are habituated to speak their first

language. While speaking English as a second language their mouth muscles required proper drill and practice. Speaking requires very precise control of the mouth muscles of lips, tongue, jaw and the larynx. If the placements of the articulators, speed or coordination of movements are slightly out of sync, the speech sounds will be altered. You can make yourself more understood by simply training your mouth muscles, so that you can produce the sounds of English properly. After all, if you've been speaking another language your whole life, your mouth and tongue are probably in a different way to make the sounds of that language, not English.

Mouth Muscles Training :

Whenever we learn a new language, we need to train our mouth muscles to speak that language. We will be able to pronounce well only after we teach and train our mouth to use the muscles in the proper way. Listening to the native speakers and watching how they move their mouth muscles while pronouncing words and repeating after them can help us to train our mouth muscles to pronounce language well. Speaking well is the result of proper use of mouth muscles, lips, tongues and teeth. We need to learn proper intonation and rhythm in speaking English. Speak slowly until one learns proper pronunciation. Reading a loud for 15-20 minutes regularly will help to train the mouth muscles to improve our English speaking. Once the muscles are trained speaking becomes easy.

JUGI CARE LISTED
ISSN No. 2394-3990

दत्तिहामाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुर्वणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुर्वणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भागो
- प्रा. डा. मृदुला वमा
- प्रा. श्रीपाद नांदडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश देरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

• प्रकाशक •

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००६

दूरध्वनी (०२५६२) २३३४४८, ९४०४५७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सी. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महागुरु महाराज साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

३८. भारतीय समाजसुधारकांचे सामाजिक कार्य
- डॉ. प्रवीण वासुदे १६७
३९. महर्षि विठ्ठल तनूजी शिंदे यांचे सामाजिक विचार व कार्य
- डॉ. विकास विलासराव शिंदे १७२
४०. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि वर्तमानस्थिती याचा अभ्यास
- डॉ. रेखा अणवेकर १७६
४१. न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार
- डॉ. विठ्ठल एम. धिनमिने १८१
४२. भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या परिघात धार्मिक तणाव एक आव्हान
- डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे १८६
४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक सुधारणा विषयक विचार
- डॉ. संजय गायकुबाड १९०
४४. प्रबोधन चळवळीतील मराठी वृत्तपत्रांचे योगदान
- श्री.ज्ञानेश्वर बाळासाहेब पादर, डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे १९४
४५. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम १९८
४६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार
- डॉ. पंडित महादेव लावंड २०३
४७. सेवामती रमाबाई रानडे
- डॉ. उर्मिला क्षीरसागर २०६
४८. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य :
एक ऐतिहासिक अवलोकन
- प्र. डॉ. दयानंद सराव २०९
४९. जवाहरलाल नेहरूंची लोकशाहीची संकल्पना
- डॉ. हनुमंत भाटकर २१३
५०. महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण जीवनविषयक विचार
- डॉ. रामपुरे शीला महादेव २१८

पुस्तकांक आक १ - मार्च २०२३

“महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक ऐतिहासिक अवलोकन”

प्रा. डॉ. दशरथ रसाळ

इतिहास विभाग प्रमुख

लक्ष्मीबाई माऊलाना माटील महिला महाविद्यालय,

Email-rasaldk@gmail.com, Mo -9922736872

प्रस्तावना :

भारतात अनेक महापुरुष जन्मास आले. मात्र अशा अनेक अनेक महापुरुषांपैकी काही महापुरुष हे काळाच्या पुढे जाऊन विचार करणारे होते त्यापैकी महाराष्ट्रातील मातीत जन्मलेले महात्मा ज्योतिबा फुले हे एक युगपुरुष ठरले. ज्यांनी या भारतात सामाजिक क्रांती केली. ती म्हणजे त्यांनी स्वतःहा; सामाजिक व, शैक्षणिक, क्षेत्रात कार्य करून या भारतातील सामाजिक क्रांतीला जन्म दिला. व आपल्या कार्याची सुरुवात त्यांनी महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यात केली. त्याकाळी भारतात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था होती. म्हणून महात्मा फुले यांनी ही समाज परिवर्तनाची ही लढाई लढण्यास सुरुवात केली. या समाज परिवर्तनाच्या लढाईत ते स्वतः व आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्यासह उतरले. व त्यांनी परंपरा प्रिय धर्माचे ओझे वाहत असलेला समाज बदलण्यासाठी स्वतः सुरुवात केली. म्हणूनच हा समाज पूर्ण पणे बदलावयाचा असेल तर तो शिक्षणाशिवाय बदलणार नाही. म्हणून त्यांनी शिक्षणाचे काम हाती घेतले. यासाठी त्यांनी १८४८ साली पुणे येथे भिडे यांच्या वाड्यात पहिली प्राथमिक शाळा सुरु केली. व स्त्रीशिक्षणाची सुरुवात केली. या बरोबरच त्यांनी सामाजिक कार्यालाही सुरुवात केली. या का मी त्यांना प्रचंड प्रमाणात सनातनाच्या कडून कडून प्रखर विरोध झाला तरीही त्यांच्या विरोधाला न जुमानता त्यांनी स्वतः मध्ये हिंमत् धरून आपले सामाजिक व शैक्षणिक कार्य पुढे नेले. म्हणूनच त्यांचे हे कार्य पुढील पिढ्यासाठी दिप स्थंभा सारखे आहे. यातूनच महात्मा फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य हे ऐतिहासिक स्वल्पाचे समजले जाते.

घोषवारा :

१८ व्या शतकात महाराष्ट्रात ज्या महापुरुषांनी समाज परिवर्तनाच्या चळवळी केलेल्या होत्या, त्यामध्ये महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य हे अत्यंत महत्त्वाचे दिसून येते. त्यांनी या महाराष्ट्रात सामाजिक कार्य केलेले आहे. त्यामध्ये त्यांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीकेंद्रित

याविरुद्ध मोहीम उघडली. तसेच बालहत्या प्रतिबंधकगृह, सत्यशोधक विवाह पद्धतीचा पुरस्कार केला. व अनाथ बालिकाश्रम, विधवांचे पुनर्विवाह, अंतर जातीयविवाह इ. प्रश्नाबाबत जाणीवजागृती करून हा समाज बदलाच्या दिशेने नेण्याचा त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केला. व या कामात त्यांना प्रचंड विरोध झाला. परंतु ते या कामासाठी जराही डगमगले नव्हते. त्यांनी अस्पर्श्यता, अर्थिक शोषण अनेक प्रथा, धार्मिक परंपरा पाहिलेल्या होत्या. त्या सर्व समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला. यावरूनच आपणास त्यांच्या सामाजिक विचारामधील तीव्रता दिसून येते. त्यांचे सामाजिक कार्य पुढील पिढ्यांना नक्कीच प्रेरणादायी आहे. म्हणूनच त्यांची महात्मा म्हणून लोकानी निवड केली. ती योग्यच आहे. तेव्हा महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारातून आणि कार्यातून प्रेरणा घेऊन आपली बाटचाल करावी. हाच या शोधनिबंधामागचा खरा उद्देश आहे.

महात्मा फुले यांचे अस्पर्श्यता उद्धाराचे सामाजिक कार्य :

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य पाहता अस्पर्श्यांच्या उद्धारासाठी त्यांनी जे कार्य हाती घेतले त्या कार्याला तोड नाही. यांचे हे कार्य मानवतावादी कार्य होते. हे कार्य समाजातील मुज्ज असल्याचे दिसून येते. अस्पर्श्यता ही हिंदू समाजातील शेवटचा घटक असून अदिसाबापासून दूर असलेला व हजारो वर्थापासूनचा वर्गावर कायमची गुलामगिरी येशील धर्मव्यवस्थेनी लादलेली होती. त्यांना शिक्षण ही दिले जात नव्हते. त्यांच्या गावाच्या बाहेर वस्त्या होत्या. त्यांच्या सावलीचाही विटाळ होत होता. गळ्यात मडके आणि कमरेला झाडू बांधून फिरावे लागत होते. इतकी अस्पर्श्यता व जातीयता त्याकाळी समाजात होती. यादी धर्माच्या औड्यादाली हा समाज जगत होता. शिक्षण घेणे तर दूरच परंतु त्यांना ज्ञान ऐकण्याचाही अधिकार नव्हता. यामुळेच महात्मा फुले यांनी याच लोकांना म्हणून स्वतःची शाळा सुरु केली. व त्यातून बहुजन समाजाचे मतपरिवर्तन करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे ओळखून त्यांनी

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक ॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे या
नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नमूद आहे.

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार
- प्रा. डॉ. अशोक सटवा माहुरे ----- २१९
५२. पांडुरंगशास्त्री आठवले: एक मानवतावादी विचारवंत व तत्वचिंतक
- प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे ----- २२२
५३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
- प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन ----- २२५
५४. समाजसुधारक - लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे
- प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे ----- २२९
५५. भारतातील समाजसुधारक आणि त्यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. प्रतिभा रंगराव बिरादार ----- २३४
५६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - अस्पृश्यताविषयक विचारांचे समाज परिवर्तनातील योगदान
- प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे, प्रा. नील जनार्धन नागाभिडे ----- २३९
५७. सर्वोदय विचाराधारित स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामधील पर्यावरणवादी चळवळी
- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ----- २४४
५८. भारतीय समाजसुधारकांचे धर्मविषयक विचार
- प्रा. शरद अर्जुन वाघ ----- २४९
५९. बालमजुरी एक सामाजिक समस्या: परिणाम व घटनात्मक उपाय
- प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे ----- २५२
६०. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार
- प्रा. संतोष मारकवाड ----- २५५
६१. राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यताविषयी विचार
- प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण ----- २५९
६२. राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक, शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास
- प्रा. अनिल कांबळे ----- २६४
६३. भारतातील समाजसुधारणा चळवळ
- प्रा. डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा ----- २६७

राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक, शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास

प्रा. अनिल चांबळे

न धा पा महिला महाविद्यालय

श्रीलापूर

प्रस्तावना :

राजा राममोहन रॉय यांना 'आधुनिक भारताचे जनक' म्हणून ओळखले जाते. त्यांचा जन्म २२ मे १७७२ ला बंगालमधील हुगळी जिल्ह्यात असलेल्या राधानगर याठिकाणी झाला. त्यांचे पणजोबा श्री. कृष्णचंद्र बनर्जी हे बंगालच्या नवाबाच्या नोकरीस

त्यांबळे पासून त्यांच्या पणजोबांने बनर्जी या मूळ आडनावा ऐवजी रॉय हीच उपाधी आडनाव वापरण्यास सुरुवात केली. राजाराममोहन रॉय यांच्या वडिलांचे नाव रामकांतो रॉय तर आईचे नाव कैमलीदेवी होते. राजाराममोहन रॉय यांनी प्राथमिक शिक्षण घेतल्यानंतर पाटणा येथे अँग्लिक आणि पॅरिसन भाषांचे शिक्षण घेतले. त्यानंतर बनारस येथे संस्कृत वाङ्मय, कायदा व तत्त्वज्ञान यांचे शिक्षण घेतले. त्याचरोबत वेद आणि उपनिषदे यांचाही अभ्यास केला. तसेच त्यांनी तिबेटमध्ये जाऊन वंगनी मध्ये नोकरी केली. ते १८०५ ला महसूल अधिकारी जॉन दिगबी यांचे सहाय्यक म्हणून काम केले. त्या नंतर त्यांनी दिवाण म्हणून काम पाहिले. मोगल साम्राटदुसरा अकबराने त्यांना राजा ही पदवी दिली त्यांनी वापरण्याचीला साऊन वेद, उपनिषदे व हिंदू तत्त्वज्ञान यांचा राखोल अभ्यास केला. त्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा आणि इस्लाम धर्माचाही अभ्यास केला. त्यांच्या सोळाव्या वर्षी त्यांनी हिंदू मूर्तीपूजेचे तर्कशुद्ध विवेचन लिहिले.

राजकीय सुधारणांसाठी समर्पित केले भारतातील आधुनिक युगाचे उद्घाटक या शीर्षकाच्या आपल्या भाषणात टागोरांनी राम मोहन यांचा उल्लेख; भारतीय इतिहासाच्या जडणघडणीत एक तेजस्वी तारा जगात घेतला होता मुद्दाम राजा अकबरा बादशाह दुसरा (बहादुरशाहाचा पिता) याचा राजदूत म्हणून त्यांनी इंग्लंडला भेट दिली आणि तेथे एका आजाराने त्यांचा मृत्यू झाला. मार्च १८२३ मध्ये इंग्लंडमधील ब्रिस्टल येथे त्यांचे निधन झाले.

संशोधन पद्धती :

सुद्धा शोध निबंधांसाठी दुय्यम संदर्भ साधनाचा आधार घेतला असून सामाजिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :

१. राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक विचार अभ्यासणे.
२. राजा राममोहन रॉय यांचे शैक्षणिक विचार समजून घेणे.
३. राजा राममोहन रॉय यांचे धार्मिक विचार अभ्यासणे.
४. १८ व्या शतकातील रॉय यांचे कार्य समजून घेणे.

राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक योगदान :

सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाची साधने म्हणून राजा राममोहन रॉय यांनी सुधारणावादी धार्मिक संघटनांची कल्पना मांडली. १८१४ मध्ये त्यांनी आत्मीय सभा. १८२१ मध्ये कलकत्ता युनिटॅरियन असोसिएशन आणि १८२८ मध्ये ब्राह्मो समाज या सामाजिक संघटनेची स्थापना केली. त्यांनी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी ही चळवळ चालवली, ज्यात विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार आणि स्त्रियांना मालमत्ता मिळविण्याचा अधिकार यांना संपादन होत. त्यांच्या या प्रयत्नांमुळे १८२५ मध्ये भारताचे तत्कालीन गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी सती प्रथा रद्द केली आणि बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेला विरोध केला. राजा राममोहन रॉय यांनी जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा आणि मादक पदार्थांच्या वापराविरोध प्रचार केला. भारतात राष्ट्रवादाला सुरुवात केली. त्यांनी जसे की ब्राम्हो समाजाची स्थापना करून अनेक तत्त्वे मांडली भारतीय समाजातील बालविवाह, बहुपत्नीत्व, स्त्रियांची निरक्षरता आणि विधवांच्या स्वात्तावलेत्या अन्वयेवर हद्द चढविला. बुद्धिवाद आणि आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोन यावर त्यांनी भर दिला. त्यांनी त्यावेळच्या हिंदू समाजाच्या कथित कुप्रथांविरुद्ध लढा दिला. व त्यांनी संवाद कौमुदीहे बंगाली सामाजिक उन्नतता चढवणे हे उद्दिष्टानेच मूर्ती पुजेला

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिन्ने, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारप्रसिद्धीला शासन सहमत असेलच असे नाही.

६४. सामाजिक सुधारणांमध्ये वर्तमानपत्रांची भूमिका: विशेष संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वर्तमानपत्रे
- प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप ----- २७२
६५. स्त्री उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- प्रा.बालाजी गंगावणे, प्रा. वाघमारे व्ही.बी. ----- २७६
६६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार
- प्रा.डॉ. एस.एन. सलवदे, श्राविका श्रीकांत गायकवाड ----- २८०
६७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातीच्या सामाजिक विकासा विषयीचेविचार व योगदान :
एक अभ्यास
- मनोज दामोदर वाघमारे, प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर ----- २८३
६८. संत गाडगे महाराज-आदर्श समाजसेवक
- प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे ----- २८८
६९. भारतीय समाजसुधारकांचे राजकीय विचार
- डॉ. लावंड पी. एम., श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ ----- २९०
७०. श्री संत सेवालाल महाराज यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान
- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्री. शीतल मोहन राठोड ----- २९४
७१. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण
- प्रा. डॉ. अशोक नामदेव ससाणे, सहा. प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे ----- २९८
७२. आधुनिक धर्मग्रंथ : सार्वजनिक सत्य धर्मपुस्तक
- प्रा.प्रमोद दत्तात्रय शेते ----- ३०२
७३. महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि शेती सुधारणेबाबत विचार
- श्री. विष्णू मनोहर गावडे, डॉ. सुशील शिंदे ----- ३०५
७४. समाजसुधारकांची महिला विकासाची सामाजिक नीती
- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्रीमती माधुरी ज्ञानेश्वर पुजारी ----- ३०९
७५. गोपाल हरि देशमुख उर्फ लोकहितवादी के राजनीतिक और सामाजिक कार्यों का विश्लेषण
- डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव ----- ३१४
७६. भगवानदास मोरवाल की प्रतिनिधि कहानियों का समाजशास्त्रीय अध्ययन
- प्रा. अमोल मोरे ----- ३१७

सामाजिक सुधारणांमध्ये वर्तमानपत्रांची भूमिका: विशेष संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वर्तमानपत्रे

प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

मो.७८४१८५३३११,

ईमेल : jpradeep.sonu@gmail.com

तावना :

आधुनिक राजकीय व्यवस्थेत लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून राजकीय व सामाजिक अवकाशात वर्तमानपत्रांना अनन्य धारण महत्त्व आहे. अनेक सामाजिक सुधारणा चळवळी, राजकीय चळवळी यशस्वी करण्यात वर्तमानपत्रांनी महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे. समाजात जागृती निर्माण करणे, त्रिकांवरती संस्कार करणे, चांगल्या कार्यास प्रोत्साहन देणे, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविणे, समस्या, प्रश्न, अडीअडचणी लोकांपुढे मांडणे, समाजाला नवा विचार देणे, सामाजिक आत्मभान निर्माण करणे, या अनुषंगाने वर्तमानपत्रांनी सामाजिक सुधारणा करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सामाजिक सुधारणा कार्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान अतुलनीय असे आहे. अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविणे, जातीभेद विरोध, अस्पृश्यांची गुलामगिरीतून मुक्तता, अस्पृश्यांमध्ये जागृती, शिक्षणाचा प्रसार, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, हक्क यांची प्रस्थापना, आत्मभान व आत्म सन्मान निर्माण करणे, यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वर्तमानपत्रांचा प्रभावी वापर केला. वर्तमानपत्रांना सामाजिक सुधारणांचे प्रभावी साधन मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाज प्रबोधनासाठी मूकनायक, प्रबुद्ध भारत, समता आणि बहिष्कृत भारत या वर्तमानपत्रांची सुरुवात केली. प्रस्तुत शोधनिबंधात सामाजिक सुधारणांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वर्तमानपत्रांची भूमिका यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

- १) सामाजिक सुधारणांमध्ये वर्तमानपत्रांची भूमिका अभ्यासणे.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या वर्तमानपत्रांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या मूकनायक, बहिष्कृत भारत, प्रबुद्ध भारत, समता या वर्तमानपत्रांची माहिती घेणे.

- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक सुधारणेसाठी वर्तमानपत्रांचा केलेला वापर याचे विश्लेषण करणे.
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

गृहीतके :

- १) सामाजिक सुधारणेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्त्वपूर्ण असे योगदान दिले आहे.
- २) सामाजिक सुधारण्याचे प्रभावी साधन मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वर्तमानपत्रांची सुरुवात केली.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वर्तमानपत्रातून अस्पृश्यतेला विरोध, अन्यायाला विरोध, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा आग्रह, अनिष्ट, रूढी, प्रथा, परंपरांना विरोध, शिक्षणाचा प्रसार केला.
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचे अनुकरण करणे, आजच्या सामाजिक व राजकीय अवकाशात उपयोगी व दिशादर्शक ठरणारे आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर शोध निबंधासाठी प्राथमिक साधनांचा तसेच दुय्यम साधनांचा अवलंब केला आहे. त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेले ग्रंथ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी लिहिलेले गेलेले विविध संदर्भ ग्रंथ, विविध संशोधकांनी लिहिलेले शोधनिबंध, यांचा समावेश आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे निश्चित भूमिकेतून पत्रकारितेकडे वळले होते. विविध जाती-जमातींच्या मतदानाच्या अधिकारांच्या संदर्भात काही व्यक्तींच्या साक्षी घेण्यासाठी ब्रिटिश शासनाने साऊथबरो कमिशन १९१७ साली नेमले होते. या कमिशनच्या निमित्ताने अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांसाठी झगडण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. त्यांना अस्पृश्यांचे म्हणणे जगाच्या वेशीवर टांगण्यासाठी आपल्याजवळ नेहमीसाठी एखादे साधन असावे लागले. त्यावेळी उपलब्ध वृत्तपत्रे हि विशिष्ट जातींचीच

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक ॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : १०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिन्ने, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२५. Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and its impact on the Indian Economy
- Prof. Honmane Vanita Vijay ----- ११५
२६. Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing :
A study of selected Novels
- Mrs. Nilofar A. Gani Tamboli ----- ११९
२७. Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ----- १२३
२८. डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार
- प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी ----- १२७
२९. आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान
- डॉ. विजय रेवजे ----- १३१
३०. महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान
- डॉ. कत्राडे ममता कार्तिक ----- १३५
३१. महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका
- सुनिल कल्याण विघाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ----- १४०
३२. भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार
- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- १४५
३३. समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ----- १४९
३४. महिला सवलतीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र घोंगडे ----- १५४
३५. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती
- डॉ. युवराज सुरवसे ----- १५७
३६. महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार
- डॉ. रविकांत शिंदे ----- १६०
३७. महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ----- १६३

महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज

डॉ. प्रदीप महादेव जगताप

संशोधन मार्गदर्शक

राज्यशास्त्रविभाग प्रमुख,

एल.बी.पी.महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

ईमेल: jpradcep.sonu@gmail.com

मो. नं. ७८४१८५३३११

सुधीर रामचंद्र धोंगडे

संशोधक विद्यार्थी

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर

सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

ईमेल: sudhirdhongadc29@gmail.com

मो. नं. ८९७५९६३४८९

गोषवारा :

आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराने झाली. मनुस्मृति कायदा संहितेने स्त्रीला व्यक्तित्वहीन व अस्तित्वहीन करून टाकले होते. राजर्षी शाहू महाराजांनी मात्र मनुच्या कायद्याला झुगारून राज्यात स्त्रियांना माणूस म्हणून अस्तित्व प्रदान करणारे कायदे करून समतेची नवीन चळवळ उभारली. शाहू महाराजांनी आपल्या राजदंडाचा वापर समाजातील प्रत्येक घटकाला उन्नत करण्यासाठी केला. शाहू महाराजांनी केलेले कार्य संबंध भारतीय समाजासाठी अभिनव स्वरूपाचे होते. शाहू महाराजांनी स्त्रीमुक्ती करिता स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले. स्त्री शिक्षणातून स्त्रियांचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण होण्यासाठी आवश्यक कायदे देखील तयार केले. १९ व्या शतकामध्ये शाहू महाराजांनी स्त्रीमुक्तीचे केलेले कार्य विसाव्या शतकातील स्त्रीमुक्ती चळवळीस दिशादर्शक ठरले आहे. शाहू महाराजांनी स्त्रीमुक्ती संदर्भात केलेले कार्य जागतिक दर्जाचे आहे. जागतिक पातळीवरती स्त्रीवादाच्या अनेक वैचारिक मांडण्या झाल्या आहेत. शाहू महाराजांचे स्त्री मुक्तीचे कार्य उदारमतवादी स्त्रीवादामध्ये बसणारे आहे.

मुख्य/ सूचनक शब्द: महिला सबलीकरण, उदारमतवाद, सामाजिक सुधारणा, स्त्रीमुक्ती, स्त्री शिक्षण

प्रस्तावना:

१९ व्या शतकात स्त्री उन्नती, स्त्री सुधारणा, स्त्री शिक्षण, स्त्रीसबलीकरण याबाबत अनेक समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले. या सुधारणांना तत्कालीन सनातनी विचारधारेचा प्रचंड विरोध सहन करावा लागला. अनेक सामाजिक समस्यांना सामोरे जात प्रतिकूल स्थितीतही समाज सुधारकांनी आपले सामाजिक सुधारणेचे कार्य सुरू ठेवले. या शतकात सर्वसामान्य स्त्रिया धार्मिक, सामाजिक बंधनांच्या चौकटीत नाडल्या होत्या. पुरुष सत्ताक समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्री ही दुय्यम होती. अनेक अमानवीय

प्रथा, परंपरा तिच्या वाट्याला आल्या होत्या. शिक्षण, व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा अभाव, मागासलेपणा, त्यातून स्त्रीला मिळणारी अन्याय वागणूक या विरोधात अनेक समाजसुधारकांनी प्रभावी कार्य केले. महात्मा फुले यांचा आदर्श मानून राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्री स्त्रीमुक्ती, स्त्री उद्वारासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. शाहू महाराजांनी स्त्रीमुक्तीचा विचार करताना स्त्रीला प्रतिष्ठा आणि समता प्राप्त झाली पाहिजे, या तत्त्वाचा आधारवर जात, धर्म, पुरुषी वर्चस्व या प्रतिकूल स्थितीतून मुक्त करण्यासाठी, स्त्रियांचे मूलभूत प्रश्न समाजासमोर मांडून शाहू महाराजांनी त्याविषयी प्रभावी सुधारणा केल्या.

शोधनिबंधाचे उद्देश:

१. शाहू महाराजांचे स्त्री - पुरुष समानता विषयक विचार अभ्यासणे.
२. शाहू महाराजांनी महिला सबलीकरण विषयक केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रीय लेख यासारख्या दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे.

शोधनिबंधाचे गृहीतक :

१. शाहू महाराजांनी महिला सबलीकरणाचे प्रभावी कार्य केले आहे.
२. शाहू महाराजांची महिला सबलीकरणाची भूमिका सद्यकालीन परिस्थितीला दिशादर्शक आहे.

भारतीय समाजात सामाजिक स्तररचनेची एक उतरंड होती. यामध्ये उच्चवर्णीय वर्ग बहुजन वर्गास आपल्या गुलामी मध्ये ठेवू इच्छित होता. महिलांचा सामाजिक दर्जाही दुय्यम होता. स्त्रियांचे कुटुंबातील जीवन गुलामी स्वरूप होते. समाजातील ही असमानतेची उतरंड लक्षात घेऊन शाहू महाराजांनी स्त्रियांना

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : १०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सज्जद भाकर
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नदिहकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश देव
- प्रा. डॉ. नामराव मुळे
- प्रा. नित्येकर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, ड. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, १४०४५७३०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरनुकळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and its impact on the Indian Economy**
- Prof. Honmane Vanita Vijay ----- ११५
२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**
- Mrs. Nilofar A. Gani Tamboli ----- ११९
२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ----- १२३
२८. **डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार**
- प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी ----- १२७
२९. **आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान**
- डॉ. विजय रेवजे ----- १३१
३०. **महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान**
- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ----- १३५
३१. **महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका**
- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ----- १४०
३२. **भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार**
- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- १४५
३३. **समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य**
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ----- १४९
३४. **महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज**
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ----- १५४
३५. **राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती**
- डॉ. युवराज सुरवसे ----- १५७
३६. **महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार**
- डॉ. रविकांत शिंदे ----- १६०
३७. **महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य**
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ----- १६३

महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका

सुनिल कल्याण विधाते
पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी
संशोधन केंद्र
संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर

डॉ. प्रदीप महादेव जगताप
संशोधक मार्गदर्शक, एम.ए., पीएच. डी., नेट
प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

संशोधन पार्श्वभूमी :

मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे, तो समाजात राहतो आणि समाजातच स्वतःचा विकास साधतो. मानवाचा विकास म्हणजेच त्याचा सामाजिक विकास असतो. मानवाने स्वतःच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी व्यापक आणि गुंतागुंतीची असणारी समाज नावाची संस्था निर्माण केली. समाज मानवनिर्मित असला तरी तो निरंतर बदलतो, कारण समाजाची निर्मिती होत असताना मानवनिर्मित रूढी, परंपरा, मानदंड आणि मूल्ये यांच्या आधारावर होत असते. मुळातच मानवाच्या गरजा नुसार रूढी, परंपरा, मानदंड आणि मूल्ये यांच्यामध्ये परिवर्तन होत असते. त्यामुळे समाज ही निरंतरपणे बदलत जाणारी प्रक्रिया आहे. जरी समाज बदलत असला तरी किंवा समाजामध्ये परिवर्तन होत असले तरी परिवर्तनाची गती संथ असते. कारण समाज बदलाची प्रक्रिया जटील असून जनमतावरती अवलंबून असते. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे मानव सतत स्वतःचा विकास करण्यासाठी आणि कल्याण साधण्यासाठी प्रयत्न करित असतो. मानवाचा विकास आणि कल्याण हे समाजाच्या सुयोग्य दिशेने होणाऱ्या परिवर्तनावरती अवलंबून असते त्यामुळे मानव विज्ञान, संगणकीकरण, शहरीकरण, आणि औद्योगिकीकरण यातून स्वतःचा विकास साधतो म्हणजेच पर्यायाने समाजामध्ये परिवर्तन घडवून विकास आणि कल्याण साधित असतो. समाज बदलाची प्रक्रिया निरंतर चालणारी असली तरी त्यावर अनेक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. समाज परिवर्तनास नानाविध घटक जबाबदार असतात.

समाजाच्या परिवर्तनामध्ये अनेक घटकांचा प्रभाव आढळून येतो त्यापैकी प्रसार माध्यमे ही समाज परिवर्तनाची महत्त्वाची गुरुकिल्ली मानली जाते. प्रसार माध्यम ही संकल्पना तशी नवीन नाही अनादी काळापासून एका ठिकाणचा संदेश दुसऱ्या ठिकाणी पोहोचविण्यासाठी मानव आणि मानवी तर प्राणी यांचा आधार घेतलेला आढळून येतो. प्रसार माध्यमांचा हेतू एका ठिकाणची माहिती दुसऱ्या ठिकाणी पोहोचविणे हा जरी असला तरी यातून समाज परिवर्तन घडवून आणणे हा उद्देश असताना दिसून येतो.

त्यामुळे प्रसार माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणात जनमतामध्ये बदल घडवून आणून समाज विकासाची दिशा तसेच समाज परिवर्तनाची दिशा बदलण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे विविध उद्देशाने उपयोगात येणारे प्रसार माध्यम हे साधन मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. मानव स्वतःच्या सुखसोयीसाठी सतत प्रयत्नशील असतो. त्यातूनच समाजाचा विकास विविध परिवर्तनातून घडवून आणत असतो. समाज परिवर्तन घडवण्यासाठी विविध साधनसामग्रीचा तंत्रांचा आधार घेतला जातो. त्यामध्ये शास्त्रीय पद्धतीने समाजामध्ये दृष्टिकोन निर्माण करणे वैज्ञानिकीकरण घडवून आणणे औद्योगिकीकरण उद्योगधंद्यांचा विकास यासारख्या अनेक तत्सम मार्गांचा आधार घेऊन समाज परिवर्तन घडवून आणले जाते. त्यातीलच एक भाग म्हणजे प्रसार माध्यम होय. अनादी काळापासून समाजामध्ये सुयोग्य दिशेने परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केलेला दिसून येतो. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्रसार माध्यमांचा सामाजिक परिवर्तनामधील आणि सामाजिक विकासातील असणाऱ्या योगदानाचा उहापोह करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात समाज विकासासाठी महत्त्वाचे असणारे साधन म्हणून प्रसार माध्यमांची संकल्पना प्रसार माध्यमांचा इतिहास आणि प्रसार माध्यमांची सामाजिक बदलांमधील भूमिका यावरती प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

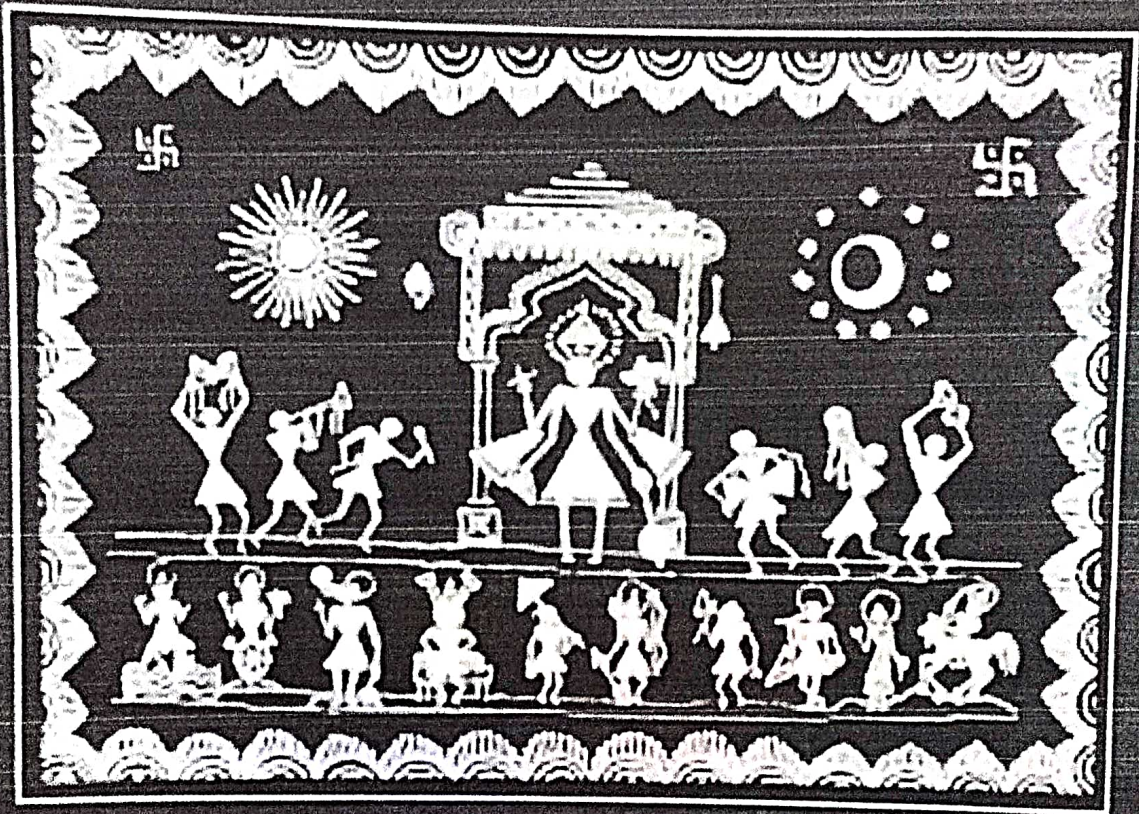
प्रस्तुत संशोधन प्रसार माध्यमांचे सामाजिक सुधारणांमधील भूमिका या संदर्भात चिंतनात्मक स्वरूपात करण्यात आलेले आहे. मानवनिर्मित असणारी समाज ही अनेक घटकांचा प्रभाव असणारी परिवर्तनीय संस्था आहे. सामाजिक सुधारणांमध्ये अनेक घटक महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यामधील प्रसार माध्यमे हा अत्यंत महत्त्वाचा आणि सामाजिक सुधारणांमधील पैलू आहे. त्यास अनुसरून प्रस्तुत संशोधनात सामाजिक सुधारणांमध्ये महत्त्वाच्या भूमिका बजावणाऱ्या प्रसार माध्यमांची संकल्पना समजून घेण्यास मदत होईल. त्याचप्रमाणे प्रसार माध्यमांचा उदय आणि विकास प्रस्तुत संशोधनाद्वारे जाणून घेण्यास मदत

संशोधक

● वर्ष : ९९ ● मार्च २०२३ ● पुरवणी अंक १

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सजेंराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेंरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या अधिकारांना किंवा शासन सहमत असेलच असे नाही.

24. Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production
and its impact on the Indian Economy

- Prof. Honmane Vanita Vijay ----- ११५

25. Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing :
A study of selected Novels

- Mrs. Nilofar A. Gani Tamboli ----- ११९

26. Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment

- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ----- १२३

27. डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार

- प्रा. डॉ. भुके नागोराव संभाजी ----- १२७

28. आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान

- डॉ. विजय रेवडे ----- १३१

29. महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान

- डॉ. कत्राडे ममता कार्तिक ----- १३५

30. महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका

- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ----- १४०

31. भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- १४५

32. समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य

- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेंडे ----- १४९

33. महिला सवलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज

- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र घोंगडे ----- १५४

34. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती

- डॉ. युवराज सुर्वसे ----- १५७

35. महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार

- डॉ. रविकांत शिंदे ----- १६०

36. महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य

- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ----- १६३

Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing: A study of selected Novels

Mrs. Nilofar A. Gani Tamboli

Assistant Professor

L.B.P.M. Mahavidyalaya, Solapur

Abstract:

India has a great tradition of social reformers and freedom fighters who sacrificed their lives for the cause of society and nation. When we look back at the history of India, around a century ago a leader was arising who changed the scene of a country's struggle for independence. He inspired people in such a way that in spite of differences they united to gain their freedom together. Mohandas Karamchand Gandhi, famously known as Mahatma Gandhi is a gift to the humanity in modern times who continued to influence every aspect of human life and tried to uplift them. A writer's work has an impact of intellectual, religious, social, political and cultural atmosphere to which he belongs. Indian English literature also was not an exception to it. Gandhian thoughts inspired Indian English writers to mirror the contemporary society, the people and their problems like untouchability and caste system. Gandhian philosophy of simple living and high thinking was reflected and highlighted by the literary English authors of time in their novels, short-stories and poems. The great Indian English writers R.K. Narayan, Raja Rao, Mulk Raj Anand, and many other writers explored Gandhian thoughts in their writings. This paper aims to explore the influence of Gandhian thoughts and inspiration in the writings of Indian English writers. Many writers of pre-independence and post independence period were deeply influenced by Mahatma Gandhi.

Key Words: Gandhism, Inspiration, Influence, Thoughts, Casteism, Downtrodden, Untouchable

Introduction:

The period between 1920 and 1947 is noted for spreading Gandhian philosophy in Indian writing in English. He is an immense source of writing and has influenced different disciplines and many writers from different fields like history, politics, philosophy, literature, sociology, and so on. The writings of various writers such as R.K. Narayan, Mulk Raj Anand, Raja Rao and many other Indian writers explore Gandhiji's view in their writings. The Gandhian thoughts which inspires these writers to write about Gandhiji is that, truth, simplicity and his non-violence.

According to K.R. Srinivasa Iyenger : *Gandhi is too big to be given a minor part: on the other hand, he is sure to turn the novel in a biography if he is given a major part. The best thing for the contemporary novelist would be to keep Gandhi in the background but make his influence indirectly. (Indian writing in English)*

Mulk Raj Anand, Raja Rao, R.K. Narayan are the greatest Indian writers writing in English who were highly influenced by Gandhian thoughts and his ideas. They explored Gandhi's thoughts in their writings. Mulk Raj Anand belongs to Gandhian period and had personal contact with Gandhi which made him aware of Gandhian principles. He got an opportunity to stay in Sabarmati Ashram; there he came closer to Gandhian philosophy. His works reveal the deep influence of Gandhian philosophy. His novel *Untouchable*, published in the year 1935, shows impact of Gandhi and his thoughts. It was based

संशोधक

● वर्ष : १९ ● मार्च २०२३ ● पुस्तकी अंक १

इतिहासाचार्य वि. का. मराठवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

७७. खेल का समाजशास्त्र
- प्रा. भक्तराज घा. जाधव ----- ३२०
७८. पद्मश्री भवरत्नलाल जैन के राजनीतिक विचार
- छोटू एन मायची, प्रो. डॉ. विजय तुटे ----- ३२३
७९. भारतीय समाज सुधारकों के शैक्षिक विचारों के प्रभाव का अध्ययन
- श्रीमती प्राची अनर्थ ----- ३२६
८०. स्त्री-शिक्षा में डॉ. आंबेडकर का योगदान एक अध्ययन
- डॉ. संगमित्रा कोलाकर (मानवटकर) ----- ३३०
८१. महात्मा ज्योतिबा फुले के शैक्षिक कार्य और विचार
- प्रा. डी.के. मुंडे ----- ३३४
८२. हिंदी के समर्थक महामना पीडित प्रदन मोहन पाल्देवीय
- प्रा. नितेश गांगुले ----- ३३६

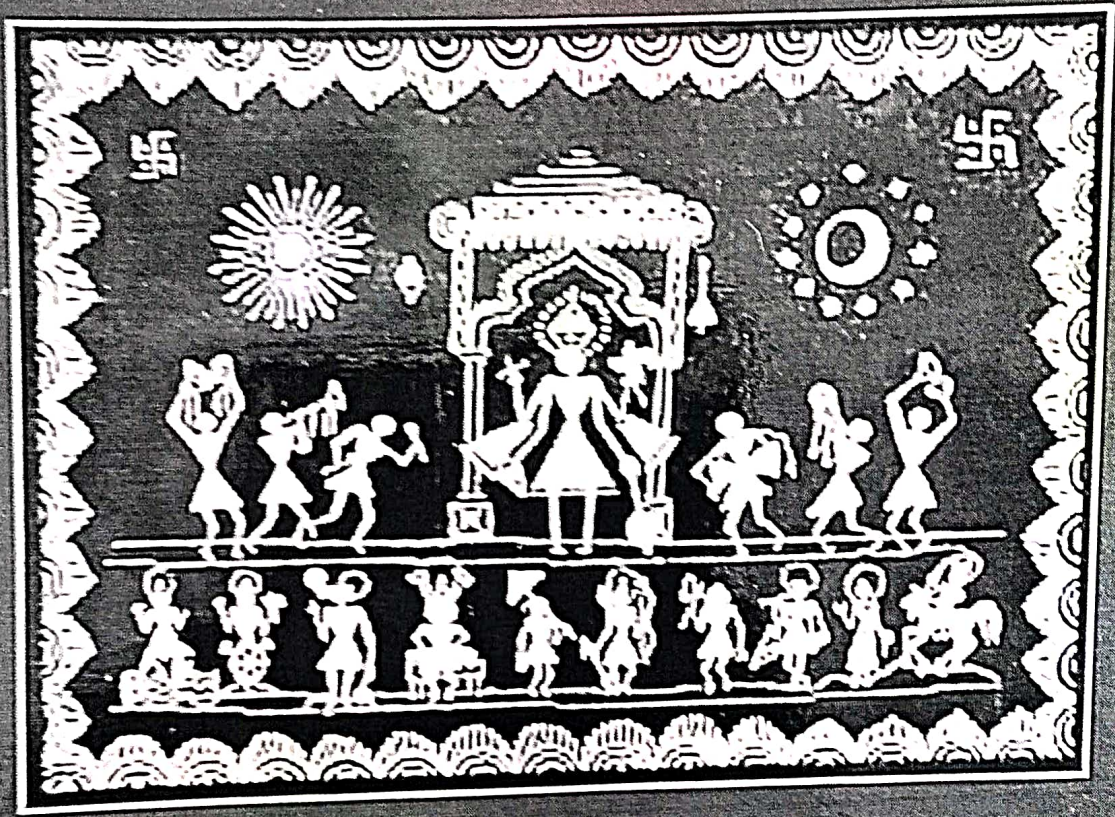

संशोधक

• वर्ष : ९१ • मार्च २०२३ • पुरवणी अंक १

इतिहासचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४८
- वर्ष : १०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सज्जद भाकर
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश दे
- प्रा. डॉ. नागोरव भुरके
- प्रा. निलोकर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या
नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहकार्य प्रसिद्धी असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. Educational Thoughts of Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaja
- Dr. Anand D. Shinde ----- ९
२. Contribution of Bhausahab Hire in the economic and social spheres;
An Analytical Study
- Dr. Ghuge Sunil Balu ----- १३
३. Agriculture Policy of Veteran Social Reformer Mahatma Jyotirao Phule
- Bhunje Sonal Shashikant ----- १८
४. Sir Syed Ahmad Khan as a Social Reformer
- Dr. Ahmad Shamshad ----- २२
५. Educational Thoughts of Social Reformer in India
- Dr. Pandit Sambhaji Waghmare ----- ३६
६. *Socio-Economic Reforms of Scheduled Caste Communities in Assam, India*
- Dr. Diganta Kumar Das ----- ३२
७. Swami Vivekanand - an Educational Reformer
- Dr. Jadal Madhukar Markandeya ----- ३८
८. Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B.R. Ambedkar's
Views on Emancipation of Women
- Dr. Suresh Vishvanath Waghmare, Dr. Nalini Avinash Waghmare ----- ४३
९. Literary Works Of Dr. Babasaheb Ambedkar
- Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande ----- ४८
१०. Mahatma Gandhi's Political Journey and Role of Religion
- Dr. Phad Bibhishan Rokdiba ----- ५१
११. Forest Product Service co-operatives in Kolhapur and Sangli District
of Maharashtra with Special Reference to category and Language
- Dr. Pratibha S. Gaikwad ----- ५६
१२. Raja Ram Mohan Roy's Contribution in Social Reforms in India
- Dr. Rama Achyut Pande ----- ६०

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार
- प्रा. डॉ. अशोक सटवा माहुरे ----- २१९
५२. पांडुरंगशास्त्री आठवले: एक मानवतावादी विचारवंत व तत्त्वचिंतक
- प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे ----- २२२
५३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
- प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन ----- २२५
५४. समाजसुधारक - लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे
- प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे ----- २२९
५५. भारतातील समाजसुधारक आणि त्यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. प्रतिभा रंगराव बिरादार ----- २३४
५६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - अस्पृश्यताविषयक विचारांचे समाज परिवर्तनातील योगदान
- प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे, प्रा. नील जनार्दन नागभिडे ----- २३९
५७. सर्वोदय विचाराधारित स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामधील पर्यावरणवादी चळवळी
- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ----- २४४
५८. भारतीय समाजसुधारकांचे धर्मविषयक विचार
- प्रा. शरद अर्जुन वाघ ----- २४९
५९. बालमजुरी एक सामाजिक समस्या: परिणाम व घटनात्मक उपाय
- प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे ----- २५२
६०. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार
- प्रा. संतोष मारकवाड ----- २५५
६१. राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यताविषयी विचार
- प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण ----- २५९
६२. राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक, शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास
- प्रा. अनिल कांबळे ----- २६४
६३. भारतातील समाजसुधारणा चळवळ
- प्रा. डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा ----- २६७

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार

प्रा. संतोष मारकवाड

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय,
सोलापूर

प्रास्ताविक :

भारतातील स्त्री-शुद्धातिशूद्रसमूहांच्या खचलेपणाचा वस्तुनिष्ठ अन्वयार्थ लावून त्यांच्या उन्नतीची, शोषणमुक्तीची मूलगामी विचारसरणी मांडताना प्रत्यक्ष समाज परिवर्तनाला कृतिशील गती देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाचे संस्थात्मक व्यासपीठ (१८७३) उभे करणारे महात्मा जोतीराव फुले हे (१८२७-१८९०) हे आधुनिक भारतातील सामाजिक वर्णविग्रहाच्या चळवळीचे अग्रणी, प्रतिसंस्कृतीचे जनक आणि आधुनिक भारताचे निर्मितीत मोलाचा वाटा असणारे महान समाजसुधारक आहेत. न्याय्य आणि समताधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी आधुनिक मानवी मूल्यांचा विचार देतानाच अन्यायी, विषम व्यवस्थेविरुद्ध सर्वंकष विद्रोह पुकारला होता. जो विद्रोह त्यांच्या साहित्यांतूनही दिसतो. त्यांनी आपल्या लेखणीतून पर्यायी वाङ्मयीन संस्कृतीचे बीजारोपण केले. सर्वसामान्यांच्यामध्ये धर्मसंकल्पना पुरेशी स्पष्ट नसते. त्यामुळे फुल्यांनी ङ्गधर्मफ कल्पना नेमकेपणाने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. धर्मग्रंथांचे धर्मव्यवस्थेतील स्थान, समाजावरील पकड आणि लोकमानसावरीलप्रभाव पाहता फुले धर्मग्रंथांची चिकित्सा करण्यासाठीसाठी तर्काची, बुद्धिप्रामाण्याची, उपहास, उपरोधाची तीक्ष्ण हत्यारे विलक्षण परिणामकारकतेने वापरतात. यादृष्टीने 'सार्वजनिक सत्य धर्म' हा ग्रंथ त्यांच्या वैचारिक विकसनाचा सर्वोच्च बिंदू आहे. 'सार्वजनिक सत्य धर्म' हा ग्रंथ महात्मा फुलेंच्या मृत्युनंतर त्यांचे चिरंजीव यशवंतराव फुले यांनीजोतीरावांचे एक छोटेसे चरित्रसमाविष्ट करून १८९१ साली प्रसिद्ध केले. यशवंतराव लिहितात, 'जोतीरावांनी शूद्रादि अतिशूद्रास सुस्थितीत आणण्याविषयी अतोनात परिश्रम केले...त्यांनी शुद्धादि अतिशूद्रांसह एकंदर सर्व मानवांच्या हितार्थ ग्रंथ रचण्यास प्रारंभ केला...' अत्यंत विचाराने 'सार्वजनिक सत्य धर्म' नावाचे पुस्तक तयार केले' स्वतः फुले ग्रंथलेखनाचे प्रयोजन नमूद करताना म्हणतात, 'मानव स्त्री पुरुषांनी काय काय करावे, एकमेकांशी कोणत्या तऱ्हेचे आचरण केल्याने निर्मिकास आनंद व त्यांचे हित होणार आहे' याचे विवेचन करण्यासाठी ग्रंथ रचला.

'सार्वजनिक सत्य धर्म' तून येणारा धर्म :

'सार्वजनिक सत्य धर्म' या शीर्षकामधून येणारा धर्म हा सार्वजनिक म्हणजे सर्वांचा, सर्वांसाठी, सामुदायिक, सर्वांकडून वृद्धिंगत झालेला' विशिष्ट वर्गाचे विशेषाधिकार येणाऱ्या श्रेष्ठ कनिष्ठतेच्या उतरंड, पारंपरिक धर्मांमधील निरंकुश मध्यस्थ याला कोणतेही स्थान नाही. 'सत्य' हा या धर्माचा पाया असून सत्याचरणाला सर्वाधिक महत्त्व आहे. म्हणून फुले म्हणतात, 'मानवांचा धर्म एकच असावा । सत्याने वर्तावा ॥' '...धर्म राज्य भेदमानवा नसावे । सत्याने वर्तावे ॥' मानव जातीच्या ऐहिक कल्याणाचा आशय, कालानुरूप परिवर्तनशीलता, गतिशीलता, लवचिकता, खुलेपणा, चिकित्सा करून नवी भर घालण्याचे स्वातंत्र्य हे सत्य धर्माचे विशेष होते. जगातील बहुतेक धर्मांच्या सनातनतेच्या, ताठरतेच्या पार्श्वभूमीवर सार्वजनिक सत्य धर्म लोकशाहीवादी, मानवतावादी होता. फुले पारंपरिक धर्मांवर टीका करण्याचे स्वातंत्र्य जसे घेतात तसे आपल्या धर्मविचारावर टीका करण्याचे स्वातंत्र्य इतरांनाही देतात. सार्वजनिक सत्य धर्माची मुख्य प्रेरणा व पाया 'इहवाद' आहे. पारंपरिक धर्मपरंपरेतील परलोकवाद, मायावाद आदी कल्पनांना ते नाकारताना चैतन्यवादी, अध्यात्मवादी, गूढवादी, पारमार्थिक भूमिका घेत नाहीत. 'मानवप्राणी जगात सुखी कशाने होईल?' या प्रश्नाचे उत्तर 'सत्यवर्तनाने देताना' 'जगी सर्व सुखी असा कोण आहे?' या रामदासांच्या वचनाचे ते खंडन करून अज्ञानी शूद्रादि अतिशूद्रांच्या मनात या पवित्र जगाविषयी व संसाराविषयी तिरस्कार निर्माण करण्याचा हा आर्यब्राह्मणी डाव असल्याचे सांगतात. व्यक्तिगत व सामाजिक, ऐहिक कल्याणास प्रवृत्त करणारा सत्य धर्म विचार त्यांनी मांडला.

'निर्मिक' ही नवी संज्ञा :

ईश्वरादी पारंपरिक संकल्पनेऐवजी ङ्गनिर्मिकफ ही नवी संज्ञा वापरताना, त्याचे अस्तित्व व स्वरूप सांगितानाही निर्मिकाचे महत्त्व न वाढवता निर्मिकाचा शोध, दर्शन, पूजा, नामस्मरण, अनुष्ठान वगैरे मार्ग अवलंबू नयेत असे निश्चन सांगितात. सृष्टीचा

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १३ - डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सज्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नादेडकर

● प्रकाशक ●

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७३०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

१.	The Impact of Social Media on Indian Politics	
	- Dr.Adik.S.N -----	९
२.	A Study of Latest Trends in the Indian Banking and Financial System	
	- Dr. Tejpal Maruti Kamble -----	१४
३.	Diet and Nutrition in Sports	
	- Dr. Arak Vandana Damodhar -----	२४
४.	Land use and land cover mapping of Aandhali dam study area using Geospatial Technologies	
	- Mr. Soban S.R., Prof.Dr. Barakade A. J. -----	२७
५.	An Assessment of Watershed Wise Ground Water Scenario in Drought Prone Area of Satara District	
	- Dr. Gaikwad V. P., Mr. Gorad D. G. -----	३३
६.	Modern Trends and Challenges in Social Science Research in India	
	- Dr. Shajeer S., Dr. Hassan J., Dr. Manu T. -----	४१
७.	A study of New Education System, Social welfare And Higher Education	
	- Dr.Pandit Sambhaji Waghmare -----	४८
८.	The Technical Importance of Paper, Ink, Shapes in Book Production	
	- Dr. Rishi S. Gajbhiye -----	५४
९.	Awards, Fellowships and Scholarships for Library and Information Science Professionals	
	- Dr. Sapnarani Shrawan Ramtke -----	५७
१०.	The Start of Second Green Revolution in India is The Need of the Hour	
	- Dr. Vijaya Haridas Gaikwad -----	६१
११.	Can Technology Replace The Teacher?	
	- Mrs. Vaishali Digvijay Jadhav -----	६५
१२.	Impact on Indian Economy Through Sustainable Development	
	- Dr. Surekha Anil Tawandkar -----	७०
१३.	Meta Cognitive Skills, Social and Emotional Maturity among Adolescence	
	- Dr.Shinde Vijaykumar Balbhim -----	७१

२८. लीक्रीहेतावद्देशी राष्ट्रवादविषयक विचार २५५
- डॉ. अंबादास अंकार बाळते
२९. भारतातील बालकामगारांच्या समस्या व उपाय योजने २५८
- प्रो. डॉ. आन. बी. लाल, प्रो. शैलेश लक्ष्मण राठे
३०. 'बर्मेमाल' शेतकऱ्यांच्या बँकनाचे बहुसंख्य मोडणारी कादंबरी २६०
- डॉ. छोटू डॉ. पुणे
३१. नाकरीत फक्त्यांतील समोसाल आकृत्यांतील दृष्टिकोण २६४
- प्रो. लक्ष्मण मंगेशी बोटकर
३२. भारतीय आत्मनाचे जनक छत्रपती शिवाजी महाराज २६९
- लेफ्ट. डॉ. भास्करे खोत्राजी वामनराव
३३. भारतातील श्रमवादी चळवळींचे वर्तमान पालन्यता २७२
- प्रो. डॉ. मंगल कडवे
३४. साहित्यातून दिसणारे कृषिवीर (प्रिक्वम काते यांच्या 'उज्या इतरांची नावा' या कादंबरीच्या प्रतुल्याने) २७५
- प्रो. डॉ. शर्मिला बात्यो
३५. कादंबरी अंग्रे व लिहिल्या इ.स. १९५५ च्या दशका बाल्याची विव्धनाथाची भूमिका २७८
- प्रो. डॉ. सुभा. ल. माळमिठ्ठरे, श्री. विजय लुङ्गेकराव लिनवे
३६. मंडला विवाहातील कोणा उद्योगधंद्यातील शेतकरी ज्यांच्या उभारणी व विकासात शालकाय योजनेची भूमिका ३००
- डॉ. गोकुला मारुंगराव, डॉ. नाथुने खोत्राजडे
३७. मानवी हस्तक्षेवानुषंगे नैसर्गिक संसाधनांचा होणारा फल (जनाव, हवा व पाणी) ३०८
- डॉ. भारत प्रमोद पायकवाडे
३८. भारतीय समाजसुधारक न. गोरीनाथ पुणे ३११
- प्रो. डॉ. कादंबरे शिवाजी ईश
३९. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील हेवाडच्या स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान : स्थानिक इतिहासाच्या परिप्रेक्ष्यातून केलेला एक चिकित्साक अभ्यास. ३१४
- डॉ. दिपक वामनराव लुङ्गेकराजी
४०. भारतातील उच्च शिक्षणधंद्यातील आधुनिक विचार प्रवाह, आकृत्या आणि त्यावरील उपाययोजना ३१७
- डॉ. अनंद ज्ञानेश्वर शिंदे
४१. स्थलांतर - ह्यालचाल आणि घुसटला भारत - नवीन पुरावा ३२०
- डॉ. ह्री साधू वाकनासे

अथ संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

संस्कृत-विज्ञान-संग्रहः

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. **Educational Thoughts of Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaja**
- Dr. Anand D. Shinde ----- १
२. **Contribution of Bhausaheb Hire in the economic and social spheres;
An Analytical Study**
- Dr. Ghuge Sunil Balu ----- १३
३. **Agriculture Policy of Veteran Social Reformer Mahatma Jyotirao Phule**
- Bhunje Sonal Shashikant ----- १८
४. **Sir Syed Ahmad Khan as a Social Reformer**
- Dr. Ahmad Shamshad ----- २२
५. **Educational Thoughts of Social Reformer in India**
- Dr. Pandit Sambhaji Waghmare ----- ३६
६. ***Socio-Economic Reforms of Scheduled Caste Communities in Assam, India***
- Dr. Diganta Kumar Das ----- ३२
७. **Swami Vivekanand - an Educational Reformer**
- Dr. Jadal Madhukar Markandeya ----- ३८
८. **Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B.R. Ambedkar's
Views on Emancipation of Women**
- Dr. Suresh Vishvanath Waghmare, Dr. Nalini Avinash Waghmare ----- ४३
९. **Literary Works Of Dr. Babasaheb Ambedkar**
- Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande ----- ४८
१०. **Mahatma Gandhi's Political Journey and Role of Religion**
- Dr. Phad Bibhishan Rokdiba ----- ५१
११. **Forest Product Service co-operatives in Kolhapur and Sangli District
of Maharashtra with Special Reference to category and Language**
- Dr. Pratibha S. Gaikwad ----- ५६
१२. **Raja Ram Mohan Roy's Contribution in Social Reforms in India**
- Dr. Rama Achyut Pande ----- ६०

Educational Thoughts of Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaja

Dr. Anand D. Shinde

Associate Professor,
Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya,
Solapur

Summary :

The land of Maharashtra is a land sanctified by sadhus, saints and intellectuals. Many Navaratnas were born in the soil of Maharashtra. He achieved the welfare of the people with his achievements and work. Many social reformers, great men taught man to live as a man. Told the people the religion of humanity. Therefore, in the history of the country, Maharashtra has been at the forefront in all aspects. Maharashtra has an ideological tradition for many years. There is a tradition of social enlightenment, Mahatma Phule, Rajshi Shahu Maharaja, Dr. Babasaheb Ambedkar were emerged. The name of King Shahu Maharaj of Kolhapur State comes to the fore as a symbol of social justice, equality, brotherhood and freedom. Maharaja did the work of destroying the caste differences in the society and bringing the underprivileged into the mainstream. His work in the field of education is particularly important. 100 years ago he gave importance to education and created awareness about the right to education is a historical work. Maharaja did the task of carrying forward the educational ideas of Mahatma Phule. He has served mankind with his work. His work can never be forgotten by mankind. In the present paper, Rajarshi Shahu Maharajaa's thoughts on education have been reviewed.

Introduction :

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaja is seen as an advocate of the principle of social equality and an active king. His career was an egalitarian career of justice and principle. This active king

पुस्तकी अंक १- मार्च २०२३

who connected thought with actual action was working for social welfare. It is sad to say that while Rajarshi Shahu Maharaja's progressive thoughts and achievements in various fields are sung, his educational thoughts and work are not taken into account as they should be. Shahu Maharaja envisioned education as an effective tool for economic, political, social and cultural transformation. Therefore, we can see that Shahu Maharaja not only thought about the different levels and different types of education in our state, but also made a plan to bring about drastic improvements in it according to the changing times.

Rajarshi Shahu Maharaja's pride in his country, pride in his own language and pride in his family was unique. "I am not only the king of the Marathas, I am the Chhatrapati of Kolhapur," Maharaja replied to the felicitation at Winchester College. It was said that this view from this was practical, according to the letter Justice, he was a king in man. And there was man in the king, he was a socializing king. They are considered as the originator of the reservation. He was an educational thinker, social reformer and public teacher. He spread free education everywhere in his state.

Educational Thoughts of Rajarshi Shahu Maharaja:

When Rajarshi Shahu Maharaja took over the leadership of Kollhapur State, he published a manifesto explaining the direction of governance. The content of which was that our people should be satisfied and happy

(९)

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सजेंराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, ड. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या
नियतकालिकेतील लेखकांच्या विन्यासांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and its impact on the Indian Economy**
- Prof. Honmane Vanita Vijay ----- ११५
२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**
- Mrs. Nilofar A. Gani Tamboli ----- ११९
२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ----- १२३
२८. **डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार**
- प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी ----- १२७
२९. **आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान**
- डॉ. विजय रेवजे ----- १३१
३०. **महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान**
- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ----- १३५
३१. **महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका**
- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ----- १४०
३२. **भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार**
- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- १४५
३३. **समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य**
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ----- १४९
३४. **महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज**
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ----- १५४
३५. **राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती**
- डॉ. युवराज सुरवसे ----- १५७
३६. **महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार**
- डॉ. रविकांत शिंदे ----- १६०
३७. **महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य**
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ----- १६३

डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार

प्रा.डॉ. पुरके नागोराव सभाजी

समाजशास्त्र विभाग

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील

महिला महाविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना :

डॉ. लोहियांच्या मते, स्त्रियांचा प्रश्न तर अतिशय महत्त्वाचा आहे, तो दुर्लक्षित केला जाऊ शकत नाही. ते म्हणतात की, हिंदुस्थानातील स्त्री ही जगातल्या दुःखी लोकांमधील सर्वांत दुःखी, उपाशी, निस्तेज आणि रोगट आहे. दुसऱ्या शब्दांत लोहियांचे स्त्रीविषयक विचार दुःखमुक्ती उपासमारी मुक्ती, रोगमुक्ती असा सकारात्मक आशय व्यक्त करतात. स्त्रियांच्या या सगळ्या दुःखांना समाप्त करण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट होते. आत्मसन्मान, शिक्षण आणि स्वातंत्र्य या गोष्टींची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादित केली आहे, ज्यामुळे ती समाजवादी आंदोलन आणि भारताच्या सर्वांगीणविकासात सक्रिय सहभाग घेऊ शकेल. डॉ. लोहिया म्हणतात की, स्त्रियांच्या सक्रिय सहभागाशिवाय समाजवादी आंदोलन म्हणजे जगू वधुशिवाय विवाह आहे. स्त्री पुरातन काळापासून गुलामगिरीच्या बंधनात बांधली गेली आहे. स्त्री मग ती बालिका, युवती वा - वृद्ध असो, त्यांना स्वातंत्र्य नाही. आधुनिक युगात काही सुधारणा झाल्या, पण स्त्रीच्या गुलामगिरीचा हा दृष्टिकोन अजूनही कायम आहे. डॉ. लोहियांनी याला प्रखर विरोध केला.

डॉ. राममनोहर लोहियांनी स्त्रीमुक्तीचे विचार मांडले. त्यांचे विचार महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी यांच्या विचारांशी संवादी आहेत, तर काही बाबतीत त्यांनी मते भिन्न नोंदविली आहेत. त्यामुळे त्यांचे विचार फुले, डॉ. आंबेडकर व गांधी यांच्याशी संवादी राहूनही स्वतंत्र पद्धतीने मांडलेले विचार आहेत. भारत हा रूढी, प्रथा, परंपरांना मानणारा देश असल्यामुळे वर्षानुवर्षे पारतंत्र्याच्या बेड्यांमध्ये अडकून पडला आहे. परकीयांच्या पायाखाली इथली आध्यात्मिक सभ्यता आणि संस्कृती तुडवली जात आहे. लोहियांच्या मते, भारतात सामाजिक कालबाह्य परंपरा आहेत, तसेच स्त्री-पुरुष असमानता आहे.

खाजगी क्षेत्रातील व्यवहार हे राजकीय स्वरूपाचे आहेत, असे त्यांचे विवेचन होते. खाजगी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या व्यवहारातून स्त्रीचे शोषण होते. उदा. स्त्रियांनी भोजन बनवणे, चुलीच्या घरात स्वयंपाक करणे या गोष्टी समाजास स्वाभाविक

वाटतात. परंतु, डॉ. लोहियांच्या मते, याच छोट्या-छोट्या बाबींशी स्त्रियांचे अघःपतन जोडले गेले आहे. स्त्रियांना स्वयंपाकाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा म्हणूनच त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांना असे वाटत होते की, भारतीय स्त्रियांची ही दशा म्हणजे भारताच्या विनाशाचे द्वार आहे. डॉ. लोहियांनी स्त्रीला स्वतःच्या भोजनकक्षात उपाशी बघितले आहे. भारतीय स्त्री ही पुरुष, अतिथी आणि मुलांच्या जेवणानंतर जेवण करते. खूपदा तर तिच्यासाठी काही अन्न उरत नाही. अशावेळी मग स्त्री पाणी पिवून पोट बांधून झोपी जाते. या छोट्या बाबी सुद्धा खूप मोठ्या आहेत असे मत लोहिया यांचे होते.

भारतीय संस्कृती आणि स्त्रिया :

डॉ. राममनोहर लोहिया भारतातील महाकाव्ये आणि प्रतीके, मिथके इ. गोष्टींच्या आधारे स्त्री आदर्शाविषयी आपले विचार व्यक्त करतात. द्रौपदी की सावित्री महानफया स्त्री प्रतिकांच्या साहाय्याने ते स्त्री सक्षमीकरणाचा विचार प्रतीकांच्या आधारे मांडतात. यामध्ये भारतात स्त्री प्रतिमा ही सावित्रीच्या प्रतिमेप्रमाणे सांगितली जाते. सावित्री ही आदर्श स्त्री म्हणून तिचा उल्लेख केला जातो. तिचे आपल्या पतीवर इतके विलक्षण प्रेम होते. ती इतकी थोर होती की, पती मेल्यावर तिने यमाच्या पाशातून आपल्या मृत पतीला सोडवून आगले व पुन्हा जिवंत केले. पतिव्रता या शब्दाचे खरे प्रतीक म्हणून सावित्रीचे प्रतिक मांडले गेले आहे. तसेच गौरव उद्गार काढले आहेत. सावित्री हीच आदर्श पतिव्रता म्हणून भारतातील हिंदू स्त्री-पुरुषांना आदर्श रूप वाटते. याउलट डॉ. लोहिया यांनी महाभारतातील द्रौपदी जिचे पाच पती होते. जगातील कोणतीही, देशातील, व कोणत्याही काळातील स्त्री द्रौपदी इतकी ज्ञानी, हजरजबाबी, समजस व धैर्यवान नाही. हे, काही सामान्य गुण नव्हते. एवढी ज्ञानी स्त्री सहसा कुठे आढळली नाही. आपल्या समकालीन प्रत्येक पुरुषाला द्रौपदीने वादविवादात हतप्रभ केले आहे. तिच्या ज्ञानापुढे त्या काळातील कुठलाच पुरुष टिकला नाही. वस्त्रहरणाच्यावेळी तिने युक्तिवाद केला, त्यावेळी दरबार भरला होता. युधिष्ठिराला आपल्याला पणाला लावायचा हक्क नव्हता,

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे

या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- सके १९४४ ● वर्ष : १० ● पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सज्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेज ठेंगे ● प्रा. डॉ. नागोराव धुर्के ● प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, १४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी १.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरनुकळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या
नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचाराशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार
- प्रा. डॉ. अशोक सतवा माहुरे २१९
५२. सांडुंगभास्करा आठवले: एक मानवतावादी विचारवंत व तत्त्वचिंतक
- प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे २२२
५३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
- प्रा. डॉ. संकर बा. मुन २२५
५४. समाजसुधारक - लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे
- प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे २२९
५५. भारतातील समाजसुधारक आणि त्यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. प्रतिभा रंगराव दिरादार २३४
५६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - अस्पृश्यताविषयक विचारांचे समाज परिवर्तनातील योगदान
- प्रा. डॉ. विष्णू बबूचान वाघमारे, प्रा. नील जनार्पण नागभिडे २३९
५७. सर्वोदय विचारधारेत स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामधील पर्यायवादी चळवळी
- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ २४४
५८. भारतीय समाजसुधारकांचे धर्मविषयक विचार
- प्रा. शरद अर्जुन वाघ २४९
५९. ज्ञानमनुषी एक सामाजिक समस्या: परिणाम व घटनात्मक उपाय
- प्रा. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. जैतेश संजय नळे २५२
६०. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार
- प्रा. संतोष भास्करवाड २५५
६१. राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यताविषयी विचार
- प्रा. मोहन बाबूराव सक्काम २५९
६२. राधा राममोहन राय यांचे सामाजिक, शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास
- प्रा. अनिल कांबळे २६४
६३. भारतातील समाजसुधारका चळवळ
- प्रा. डॉ. कांबळे गिवाजी ईरबा २६७

राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यताविषयी विचार

प्रा. मोहन चावण

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

chavanmohanb@gmail.com

प्रस्तावना :

अस्पृश्यता ही भारताला लागलेली कीड आहे. अस्पृश्यांचे दुःख व वेदना यांना धार्मिक चौकटीत अर्थ नव्हता. अस्पृश्यतेच्या प्रवांफडे हिंदू विनारवंतांनी अनेक दृष्टीने पाहिले. कधी बौद्धिक मंथन करून, कधी भूतदयावादातून तर कधी समाजकातीच्या आभासाला कंटाळून महात्मा फुले व शाहू महाराज यांची भूमिका बाह्य वेगळी होती. त्यांनी जीविताचा भाग म्हणून या प्रश्नाकडे पाहिले. जातीव्यवस्था नष्ट झाली पाहिजे हे महात्मा फुले यांच्याप्रमाणेच शाहू महाराजांचा अग्रह होता. नागपूर, माणगाव, दिल्ली, नाशिक इ. ठिकाणांच्या भाषणांत त्यांनी आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडली आहे. भारतीय संस्कृती व राष्ट्रवर जाती व्यवस्थेचा हानीकारक परिणाम होत असल्याने आपल्या देशातील जातीजमातीत असणारे मतभेद व मत्सर जिवंत राहता कामा नयेत असे महाराजांना चढत होते. म्हणून स्वराज्याचा विचार करतानाही सर्वप्रथम जाती पद्धत झुगारून देण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली. माणसाला माणूस म्हणून वागविण्यातच खरे स्वराज्य आहे, असे शाहू महाराज यांनी सांगितले. महाराजांनी जातीभेद समुळ नष्ट व्हावयाचा असेल तर वेगवेगळ्या जातींचे शरीरसंबंध होण्याची व रोटीव्यवहाराची आवश्यकता सांगितली. जातीव्यवस्था नष्ट झाल्याशिवाय देशाची प्रगती होणे असंभव आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

१. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध घेणे.
२. राजर्षी शाहू महाराज यांचे विचार समजून घेणे.
३. राजर्षी शाहू महाराज अस्पृशांसाठी केलेले कार्य पाहणे.
४. राजर्षी शाहू महाराज यांची अस्पृशांच्या विषयाची भूमिका अभ्यासणे.
५. राजर्षी शाहू महाराज यांनी अस्पृशांच्या उद्धारासाठी कायदे सहमत केले त्यांना अभ्यास करणे.

राजर्षी शाहू महाराज यांचा परिचय :

कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज यांचा जन्म २६ जुलै १८७४ रोजी कागल येथील घाटगे या घराण्यात झाला.

शाहूंच्या आई राधाबाईसाहेब व वडील अन्नासाहेब होते. शाहू राजांचे शिक्षक, मार्गदर्शक, पालक म्हणून स्टुअर्ट मिटफोर्ड फेझर यांची नेमणूक केली होती. शाहू राजे हे प्रकृतीने घिप्पाड, निरोगी वृत्तीचे उदार व सत्यवादी होते. पंधराव्या वर्षी त्यांची उंची ५ फुट ९ इंच आणि वजन १९७ पौंड होते. भरदार छाती बुद्धबंद प्रकृती आणि फेटबाज मर्दानी चाल यामुळे ते उठून दिसत. शाहू महाराज अर्थशास्त्र, काबूदा, प्राथमिक विज्ञान आणि इतिहास या विषयांच्या मुळप्रश्नी जाऊन अभ्यास केला होता.

१ एप्रिल १८९१ या दिवशी बडोद्याचे गुणाजीराव खानविलकर यांच्या लक्ष्मीबाई या कन्येशी विवाह झाला. शाहू महाराज यांचे बालपणीचे नाव यशवंतराव घाटगे उर्फ आबासाहेब घाटगे यांना चौथे शिवाजींच्या विधवा पत्नी आनंदीबाई राणीसाहेब यांना दत्तक देऊन त्यांना १७ मार्च १८८४ रोजी गादीवर बसविले हेच कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज होते. उ.स. १८८५ ते १८८९ मध्ये राजकोट येथील राजकुमार कॉलेजमध्ये प्रशिक्षण प्राथमिक शिक्षक के. बी. गोखले व ए. बी. गोखले होते. शाहू महाराज यांना दोन पुत्र व दोन कन्या होत्या. एक राधाबाई व दुसरी कन्या आजबाई. तर पहिला पुत्र राजाराम महाराज व दुसरा पुत्र प्रिन्स शिवाजी असे होते. ब्रिटनची महाराणी व्हिक्टोरिया यांनी शाहू महाराजांना जी.सी.एम.आय. हा किताब अर्पण करून गौरव केला. अशा या शाहू महाराज यांनी आपल्या रयतेस लोक कन्याणांचा पूर्ण हप्ता देणारा आपला पहिल जाहीरनामा प्रसिद्ध केला व शाहूंनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय कार्य करण्यास सुरुवात केली.

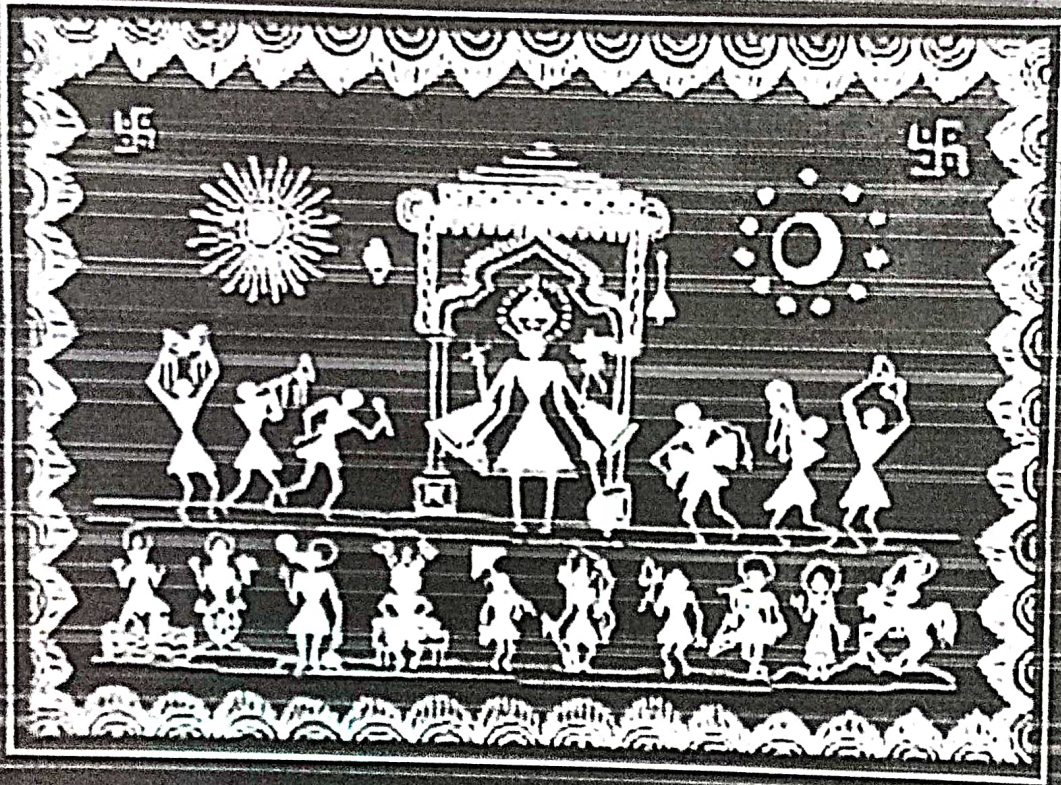
राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यांविषयी विचार :

जातीव्यवस्थेची सर्वाधिक झळ कोणाला बसत असेल त ती अस्पृश्यांना शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांच्या विषयी जो विचार मांडला आहे. तो महानुभूतीपूर्ण नाही तर प्रत्यक्ष कृतीरू आहे. त्यामुळे अस्पृश्यांना शिष्यवृत्त्या सनदा देऊन त्यांच्य प्रगतीच्या दिशा त्यांनी स्पष्ट केल्या. अस्पृशांसाठी वसतीगृह स्थापिली एकाला राज्यातील नगरपालिकांचे अध्यक्षपद दिले

संशोधक

● वर्ष : ९१ ● मार्च २०२३ ● पुरवणी अंक १

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2344-5001

इतिहासार्थ वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शक्रे १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सज्जेश्वर भाभरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नादेशकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश डेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. नितोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिन्ने, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ घ शासन सहमत असेलच असे नाही.

६४. सामाजिक सुधारणांमध्ये वर्तमानपत्रांची भूमिका: विशेष संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची चर्चापत्रे
- प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप ----- २७२
६५. स्त्री उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- प्रा.बालाजी गंगावणे, प्रा. वाघमारे स्त्री.बी. ----- २७६
६६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार
- प्रा.डॉ. एस.एन. सलवदे, श्राविका श्रीकांत गायकवाड ----- २८०
६७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातीच्या सामाजिक विकासा विषयीचे विचार व योगदान :
एक अभ्यास
- मनोज दामोदर वाघमारे, प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव गुंडकर ----- २८३
६८. संत गाडगे महाराज-आदर्श समाजसेवक
- प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे ----- २८८
६९. भारतीय समाजसुधारकांचे राजकीय विचार
- डॉ. लावंड पी. एम., श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ ----- २९०
७०. श्री संत सेवालाल महाराज यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान
- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्री. शीतल मोहन राठोड ----- २९४
७१. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण
- प्रा. डॉ. अशोक नामदेव ससाणे, सहा. प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे ----- २९८
७२. आधुनिक धर्मग्रंथ : सार्वजनिक सत्य धर्मपुस्तक
- प्रा.प्रमोद दत्तात्रय शेटे ----- ३०२
७३. महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि शेती सुधारणेबाबत विचार
- श्री. विष्णू मनोहर गावडे, डॉ. सुशील शिंदे ----- ३०५
७४. समाजसुधारकांची महिला विकासाची सामाजिक नीती
- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्रीमती माधुरी ज्ञानेश्वर पुजारी ----- ३०९
७५. गोपाल हरि देशमुख डॉ. लोकहितवादी के राजनीतिक और सामाजिक कार्यों का विश्लेषण
- डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव ----- ३१४
७६. भगवानदास मोरवाल की प्रतिनिधि कहानियों का समाजशास्त्रीय अध्ययन
- प्रा. अमोल मोरे ----- ३१७

भगवानदास मोरवाल की प्रतिनिधि कहानियों का समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. अमोल मोरे

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
ल. भा. पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापुर

तावना :

साहित्य और समाज का अभिन्न संबंध होता है। साहित्य। अर्थ ही समाज के हित से जुड़ा हुआ है। समाज की विभिन्न गतिविधियों का प्रतिबिंब साहित्य के माध्यम से उजागर होता। अतः साहित्य और समाज एक सिक्के के दो पहलू हैं। मानव मूह से समाज की निर्मिती होती है इस दृष्टि से साहित्यकार समाज की एक इकाई है। साहित्यकार के व्यक्तित्व पर समाज का गहरा प्रभाव होता है। अपने आस-पास के सामाजिक परिवेश से ही साहित्यकार अपनी वैचारिक प्रतिबद्धता का निर्वाह कर अपनी रचनाओं का सृजन करता है जिससे उसकी रचनाओं में सामाजिक परिवेश सजीव रूप में उभर कर आता है। यही कारण है साहित्य को समाज का दर्पण माना गया है। डॉ. वरिन्द्रजीत कौर लिखते हैं कि-समाज की गतिविधियों, घटनाओं, विचारों और अनुभूतियों की अभिव्यक्ति साहित्य में होती है। किसी भी देश के किसी काल की सामाजिक स्थिति से संबंधित सभी जानकारी उस देश के साहित्य को पढ़कर प्राप्त कर सकते हैं। समाज में जैसे रीति-रिवाज और आचार-विचार होंगे, तत्कालीन साहित्य में उसका वैसा ही रूप देखा जा सकता है। यदि समाज में धार्मिक भावनाओं की अधिकता है, साहित्य उस प्रवृत्ति से अछूता नहीं रहता और यदि समाज में भोग-विलास का प्राधान्य है तो साहित्य में भी उसका यथातथ्य वर्णन दिखाई देता है। इस प्रकार साहित्य की प्रवृत्ति सामाजिक होती है। साहित्य में वर्णित समाज का समाजशास्त्रीय अध्ययन कर समाज की तमाम परिस्थितियों और समस्याओं का विश्लेषण करने में सहायता मिलती है। तत्कालीन सामाजिक परिवेश का मानव जीवन पर प्रभाव देखने मिलता है। साहित्यकार समाज को छोड़ साहित्य लेखन नहीं कर पाता। समाज का सूक्ष्म निरीक्षण कर समाज की गतिविधियों का आकलन उसे साहित्यिक रचनाओं का विषय बना कर प्रस्तुत करने का काम साहित्यकार करता है। साहित्य लेखन के लिए साहित्यकार को समाज से जुड़ा होना अनिवार्य होता है। समाज से हटकर साहित्यकार केवल कल्पना के आधार पर नहीं लिख सकता।

यथार्थता और वास्तविकता को दर्शाने के लिए समाज से जुड़ा होना आवश्यक होता है।

भगवानदास मोरवाल समकालीन हिंदी साहित्य के एक ऐसे रचनाकार हैं जिनका समाज से गहरा नाता रहा है। उनकी सभी रचनाओं में मेवाती समाज की सामाजिक गतिविधियों का सजीव चित्रण हुआ है। यहाँ पर हम भगवानदास मोरवाल की प्रतिनिधि कहानियों का समाजशास्त्रीय दृष्टि से अध्ययन कर उसे समझने का प्रयास करते हैं।

भगवानदास कहानियों का समाजशास्त्रीय अध्ययन :

भगवानदास मोरवाल की कथा साहित्य में रूढ़िगत सामाजिक व्यवस्था और अज्ञानता के कारण विकास की प्रक्रिया से वंचित, उपेक्षित तथा अस्मिताहीन मेवाती समाज का यथार्थ चित्रण देखने मिलता है। मेवाती समाज एक ऐसा समाज है जो परंपरागत सामाजिक व्यवस्था, अज्ञानता, गरीबी तथा राजनीतिक उदासीनता के कारण राष्ट्र की मुख्यधारा में शामिल नहीं हो सका। भगवानदास मोरवाल कथा साहित्य के संबंध में डॉ. वरिन्द्रजीत कौर लिखते हैं-“भगवानदास मोरवाल का कथा साहित्य समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से बड़ा महत्व रखता है, क्योंकि उन्होंने अपने कथा साहित्य में जिस भी समाज को उठाया है, उसका पूरा सामाजिक वातावरण हमारे सामने आ खड़ा होता है। उसकी सामाजिक संरचना, सामाजिक व्यवस्था, प्रक्रियाएँ, संबंध, घटनाएँ, समस्याएँ इत्यादि जो कुछ भी समाज से जुड़ा हुआ होता है, उसकी मुकम्मल तस्वीर पेश हुई है। उन्होंने अपने कथा साहित्य में केवल समाज की घटनाओं अथवा उसकी व्यथा ही ब्यान नहीं की बल्कि उन घटनाओं के पीछे जो कारण सक्रिय रहे हैं उनके प्रति संकेत भी देते हैं।”

भगवानदास मोरवाल द्वारा लिखित ‘दस प्रतिनिधि कहानियाँ’ कहानी संकलन में संकलित सभी कहानियाँ विषय वैविध्य की दृष्टि से बड़ा महत्व रखती हैं। इन सभी कहानियों में हरियाणवी संस्कृति और मेवाती समाज को पृष्ठभूमि के रूप में चित्रित किया है। कहानी संग्रह की भूमिका में भगवानदास मोरवाल

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ६ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : १०
- पुरवणी अंक : ६

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक वैसाणे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. मोटे आर. व्ही.
- डॉ. शिंदे डी. के.
- डॉ. खरटमोल एम.एन.
- डॉ. पुकाळे व्ही. के.

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सी. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या
नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

५७. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील नागरीकरण : एक अभ्यास (इ.स. २०११)
- प्रा. डॉ. शिरमाळे महेबुबपाशा बाबूमीयाँ ----- २४१
५८. वारसा पर्यटन क्षमतांच्या विश्लेषणासाठी संशोधन पद्धती -महाराष्ट्र राज्यातील रत्नागिरी
जिल्ह्याचा क्षेत्र अभ्यास
- स्कंधा स्वप्नील खेडेकर ----- २४५
५९. शाश्वत विकासाची ध्येय: एक अभ्यास Sustainable Development Goals : Study
- प्रा. कदम विशाल मुरलीधर ----- २५१
६०. शैक्षणिक संशोधन: आवश्यकता आणि महत्व
- डॉ. शकील शेख ----- २५४
६१. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वसाहतवादविरोधी धोरण आणि संघर्ष एक ऐतिहासिक अभ्यास
- प्रा. बाळासाहेब गोरख गव्हाणे ----- २५७
६२. २१ वी सदी के हिंदी उपन्यास 'शकुंतिका' में चित्रित स्त्री विमर्श के नए आयाम
- Dr. Salunkhe Manisha Namdeo ----- २६०
६३. २१ वीं सदी का हिंदी कथा साहित्य : नारी समस्याओं का नवीन परिदृश्य
- जगताप अर्चना तुळशीराम, डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले ----- २६३
६४. २१ वी सदी के हिन्दी साहित्य के नए विचार प्रवाह
- डॉ. बबिता संग्रामसिंह राजपूत ----- २६६
६५. नाटक चंदा बेड़नी के रंगगीतों में यथार्थबोध
- चन्द्र पाल ----- २६९
६६. नाटक 'राजा का स्वांग' के रंगगीतों का वैशिष्ट्य
- चन्द्र पाल., प्रोफेसर गजेंद्र पाठक ----- २७३
६७. २१ वीं सदी की लेखिकाओं की कहानियों में चित्रित नए विचार प्रवाह
- डॉ. संगीता राहुल यादव ----- २७६
६८. २१ वी सदी के हिन्दी साहित्य के विभिन्न विचार प्रवाह
- डॉ. मो. माजिद मियाँ ----- २७८
६९. भगवानदास मोरवाल की कहानियों का वैचारिक पक्ष
- प्रा. डॉ. प्रशांत नलवडे, प्रा. अमोल मोरे ----- २८३

भगवानदास मोरवाल की कहानियों का वैचारिक पक्ष

डॉ. प्रभात नन्वडे

सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
क.मा.पा. महिला महाविद्यालय, पंहरजु

डॉ. अमोल मोरे

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग
क.मा.पा. महिला महाविद्यालय, सोलापुर

प्रस्तावना :

भगवानदास मोरवाल हिंदी कथा साहित्य के एक अग्रणी हुए रचनाकार हैं, जिन्होंने अपनी रचनाओं में हरियाणवी संस्कृति और लोकजीवन को अनेक रूपों में सज्जत अभिव्यक्ति प्रदान करने का सफल प्रयास किया है। मोरवाल जी का जन्म हरियाणा के अत्यंत निचड़े एवं उन्नीस क्षेत्र मेंवाल के एक छोटे से कस्बे नगोना में एक मजदूर परिवार में हुआ। आधुनिकहिंदी कथा-साहित्य में भगवानदास मोरवाल का अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान है। भगवानदास मोरवाल का कथा-साहित्य आधुनिक संदर्भों को समझने में पाठक वर्ग की पूर्ण रूप से सहायता करता है। उनका कथा साहित्य स्वातंत्र्योत्तर काल में समाज और परिवर्तनों से उत्पन्न हुई समस्याओं तथा सामाजिक विघटनों को सकारण रूप में अभिव्यक्त करता है। आज़ादी के बाद हमारे देश ने एक नयी करवट ली। इस नयी करवट ने देश के आंतरिक और बाहरी, छोटे से लेकर बड़े प्रत्येक पक्ष व कोने को प्रभावित किया। इस परिवर्तन के दौर में देशने औद्योगिक, विज्ञानिक, शैक्षिक और तकनीकी क्षेत्र में काफी तरकी की जिससे समाज जीवन में कई परिवर्तन आए। समाज के बदलते परिवेश को भगवानदास मोरवाल ने अपनी कहानियों के माध्यम से वास्तविक रूप में पूरी सच्चाई के साथ अभिव्यक्त किया है।

भगवानदास मोरवाल की कहानियों का वैचारिक पक्ष :

भगवानदास मोरवाल लोकधर्मी कथाकार माने जाते हैं। उनके कथा-साहित्य में हरियाणा के ग्रामीण क्षेत्र का सजीव चित्रण किया है। मोरवाल जी की कहानियों में समाज के सभी पक्षों, मूल्यों, संस्कृति तथा समस्याओं का वर्णन यथार्थ रूप में हुआ है। "भगवानदास मोरवाल का कथा साहित्य समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से बड़ा महत्व रखता है, क्योंकि उन्होंने अपने कथा साहित्य में जिस भी समाज को उठाया है, उसका पूरा सामाजिक वातावरण हमारे सामने खड़ा होता है।" साथ ही उन सामाजिक घटनाओं के पीछे जो कारण सक्रीय रहे हैं उनकी ओर भी उन्होंने संकेत किया है। भगवानदास मोरवाल अपनी सामाजिक

प्रतिक्रिया से जुड़े थे इसलिए उन्होंने सामाजिक जीवन से जुड़ी सभी घटनाओं का निष्पक्ष संधर्ष और सच्चाई के साथ किया है। सच्चाई को बयान करने में वे कभी हिचकिचाए नहीं।

बता, तुम न होते पितायो कहानो में भगवानदास मोरवाल जी ने ग्रामीण परिवेश का निष्पक्ष करते हुए व्यत्नाशंसता के कारण पिता के प्रति बेटे के मन में उभरी घृणा तथा तिरस्कार को भावना का निष्पक्ष किया है। प्रस्तुत कहानो के माध्यम से लेखक देहातो में व्यत्नाशंसता के कारण परिवार की तो हलो हलने की ओर भी संकेत करते हैं। व्यत्नाशंसता के कारण पिता का दुर्बलहृद देह बेटे वलन को पिता में उलम नमर आने लगता है। जब भाभी पितायो की सिकारत करती है मन के मन में पिता के प्रति घृणा का भाव निर्माण होता है। जलन की मानतेकता का वर्णन कहानो में इत प्रकार हुआ है- "पते अब इत बात मँसिती तरह की गुंवाइस बयो नही देखी थी कि यह पिता नाम का शख्त अकी आने- पीछे की पीछियों पर इतने दम लगा देगा कि किन्हे घने में पता नही किन्तो लीरियाँ बाँत जाएँ।"

'बियाबान' कहानी में विस्थापन की समस्या तथा गाँव के बदलते परिवेश को कहानो का विषय बनाया है। निम्न तरह बँटवारे के समय शरणाथी के रूप में पकिस्तान ने अग्र दीनदयाल मेहता ने तिनके की तरह बिखरे अपने परिवार के साथ गाँव में शरण ली थी। इस कहानी में लेखक विभाजन के समय के विस्थापन और रोजगार की तलाश में शहरों में जाने वालों की विस्थापन को वाणी देता है तथा विभाजन के समय की त्रासदी को बड़ी मार्मिक ढंग से उठाता है। कहानीकार रोजगार की तलाश में गाँव से हो रहे विस्थापन की गाँव की त्रासदी के खिलाफ संघर्ष के प्रति चिंता व्यक्त करता है। देहातों में रोजगार के साधनों का अभाव होता है परिणामस्वरूप रोजगार प्राप्ति के लिए गाँव के युवा शहर की ओर जा रहे हैं। औद्योगीकरण के कारण रोजगार प्राप्ति के लिए युवाओं का गाँव छोड़कर शहर की तरफ पलायन होने लगा जिससे गाँव खाली होने लगे। गाँव में केवल बूढ़े लोग ही बचे रहे हैं।

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सज्जराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्रा. डॉ. सुरेखा हेरे
- डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

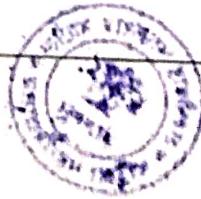
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या
नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

७७. खेल का समाजशास्त्र ३२०
 - प्रा. भक्तराज घा. जाधव
७८. पराश्री भवरलाल जैन के राजनीतिक विचार ३२३
 - छोटे एन मावची, प्रो.डॉ.विजय तुंडे
७९. भारतीय समाज सुधारकों के शैक्षिक विचारों के प्रभाव का अध्ययन ३२६
 - श्रीमती प्राची अनर्थे
८०. स्त्री-शिक्षा में डॉ. आंबेडकर का योगदान एक अध्ययन ३३०
 - डॉ. संगमित्रा कोलारकर (मानवटकर)
८१. महात्मा ज्योतिबा फुले के शैक्षिक कार्य और विचार ३३४
 - प्रा. डी.के. मुंडे
८२. हिंदी के समर्थक महामना पंडित मदन मोहन मालवीय ३३६
 - प्रा.नितेश गांगवे

हिंदी के समर्थक महागना पंडित मदन मोहन मालवीय

प्रा.निदेश गांगवे

ल.भा.पा.म.महाविद्यालय,मोलापूर

प्रस्तावना :

बहुमुखी प्रतिभा के धनी महागना पंडित मदन मोहन मालवीय जी का कार्य क्षेत्र बहुत ही व्यापक था। वे एक महान देश भक्त, स्वतंत्रता सेनानी, विधिवता, पत्रकार, प्रखर प्रवक्ता, समाज सेवी, लोकोपकारी धर्मप्रणेता के साथ ही वे स्वदेशी, स्वभाषा तथा हिंदी भाषा सहित सभी भारतीय भाषाओं के उन्नयन के लिए पूर्ण समर्पित थे। हिंदी को भारत की राष्ट्रभाषा के रूप में प्रतिष्ठित करने का श्रेय भी मालवीय जी को जाता है। उनका मत था कि साहित्य और देश की उन्नति अपने देश की भाषा द्वारा ही हो सकती है। हिंदी के प्रति उत्कट लगाव का यही कारण था हिंदी भाषा के साथ-साथ नागरी लिपि के भी वह प्रबल समर्थक थे। मालवीय जी के विविध कार्यों का मुल्यांकन करते समय उनकी हिंदी सेवाओं का आकलन करना भी आवश्यक है, जिसके कारण हिंदी राष्ट्रभाषा उच्च आसन पर अभिषिक्त है। हिंदी को राष्ट्रभाषा के पद पर अभिषिक्त कराने का सपना देखने वालों में बहुत-से महापुरुष दिवंगत हो चुके, किंतु उसके लिए आंदोलन करके, ब्रिटिश शासनकर्ताओं से संघर्ष करके अंग्रेजी दुर्ग में प्रवेश कराने का कार्य मालवीय जी का था। आज हिंदी की उन्नति में उनका जो मौल्यवान प्रयत्न रहा, वह कदापि नहीं भुलाया जा सकता।

हिंदी माध्यम द्वारा शिक्षा :

मालवीय जी हिंदी के प्रति समर्पित थे। उनका दृष्टिकोण था, कि हिंदी राष्ट्रभाषा हो और यह राजभाषा के रूप में भी स्वीकार्य हो। वे चाहते थे कि शिक्षा का माध्यम भी हिंदी हो। "वर्ष 1882 में अंग्रेजों ने एक शिक्षा मीशन का आयोजन किया। इसका मुख्य उद्देश्य था कि शिक्षा का माध्यम क्या हो और शिक्षा कैसे दी जाये ? इस आयोग में साक्ष्य के लिए पंडित मदन मोहन मालवीय जी तथा भारतेंदू हरिश्चंद्र चुने गए थे। भारतेंदू अस्वस्थ होने के कारण आयोग के सामने उपस्थित नहीं हो पाए। मालवीय जी ने आयोग के सामने उपस्थित रहकर अपने बयान में इस बात पर जोर दिया कि शिक्षा समस्त

क्षेत्रों में दी जाये और यह हिंदी भाषा में हो।" "मालवीय जी भारत के गौरवशाली अतिथ को पुनः प्रस्थानित करने के लिए आधुनिक विज्ञान और तकनीकी की शिक्षा को आवश्यक मानते थे। वे आधुनिक विज्ञान की शिक्षा को जन-जन ले जाना चाहते थे। यह तभी संभव हो सकता था जब शिक्षा का माध्यम मातृभाषा हो। विज्ञान और तकनीकी राष्ट्र की धरोहर तभी बन सकती है जब उसकी शिक्षा का माध्यम मातृभाषा बनेगी। उनका दृढ़ मत था कि भारतीय आसनी में विज्ञान की शिक्षा भारतीय भाषाओं के माध्यम से प्राप्त कर सकते थे।"

मालवीय जी वर्ष 1886 से काँग्रेस में जुड़कर देश की राजनीति में आजादी की लड़ाई का हिस्सा बन चुके थे। तभी से उनका संपर्क देश के बड़े राजनेताओं से हो गया था। भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस के 1900 के अधिवेशन के वह अध्यक्ष चुने गए। देश के व्यापक भ्रमण और गहन जनसंपर्क में उन्हें यह स्पष्ट दिखने लगा कि अनेक भाषाओं में भारत स्वतंत्र होने पर किसी एक भाषा का संपर्क भाषा के लिए राष्ट्रभाषा का रूप लेना पड़ेगा। उन्होंने देखा कि देश के अधिकांश मू-भाग में अधिक-से-अधिक लोग किसी न किसी प्रकार की हिंदी बोलते और समझते थे। अतः 1910 में जब मालवीय जी के प्रयासों से काशी में 'हिंदी साहित्य सम्मेलन' की स्थापना हुई। धीरे-धीरे पूरे देश में हिंदी साहित्य सम्मेलन की शाखाएं शुरू की गईं। इसके मध्यम से देश के अहिंदी भाषी क्षेत्र के लोगों को हिंदी पढ़ने व सिखने का अवसर मिला।

"भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस का इक्कीसवां अधिवेशन काशी में गोपाल कृष्ण गोखले की अध्यक्षता में 1905 में संपन्न हुआ। उस अधिवेशन में अनेक विद्वान शिक्षण जगत से संबंधित भी थे। मालवीय जी ने उनकी बैठक टाऊन हाल में 31 दिसंबर 1905 को बुलाकर उनके समक्ष काशी हिंदू विश्वविद्यालय की योजना रखी। इसके तुरंत बाद ही जनवरी 1906 में कुंभ मेले के समय सनातन धर्म महासभा के समक्ष भी इस योजना पर विचार किया गया। उस महासभा में जो भाषा संबंधी प्रस्ताव स्वीकार हुआ, अत्यंत महत्वपूर्ण हो काशी हिंदू विश्वविद्यालय

संशोधक

● वर्ष : ९९ ● मार्च २०२३ ● पुरवणी अंक १

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहकार्य देऊ शकत नाही.

१३. **Political Philosophy of Swami Vivekananda**
- Dr. S.D. Patankar ६३
१४. **Study of Members of Forest Product Service Co-Operatives in Kolapur and Sangli District of Maharashtra with Special References to Age and Caste**
- Dr. Pratibha S. Gaikwad ७१
१५. **Role of Mahatma Gandhi's Tantamukt Village Campaign in Public Celebrations**
- Dr. Suresh Laxman Shahapure ७५
१६. **Dr. B. R. Ambedkar's Vision for Social Justice**
- Dr. Suryawanshi Parmeshwar Lakshmanrao ८०
१७. **A Critique of Social Concerns and Realism in the Selected Indian English Novels**
- Dr. Vijay Nagnath Mhamane ८४
१८. **Mouth Muscle Training Plays Vital Role for Proper Speech Articulation of Non-native Speakers of English**
- Dr. Mahadev Lakkappa Kori ८८
१९. **Pandit Jawaharlal Nehru : A Socialist Republican Visionary**
- Prof. Laxman Jogdand ९२
२०. **Economic thought of Indian social reformer during British period and after**
- Ms. Laxmiprabha Ughade ९७
२१. **Ram Rajya: Rethinking Gandhi's Political Idea of Divine Rule and Its Relation with Plato's Idea of 'Ideal State'**
- Swati Madanwad १००
२२. **Contribution of Mahatma Jyotiba Phule (1827-1890) In Social Reform**
- Prof. Sake Laxman Vajinath १०४
२३. **Digital Banking in India**
- Prof. Dr. Shivaji. F. Bothikar १०८
२४. **Dr. B .R. Ambedkar's ideal Democracy and Dystopian Literature**
- Prof. Kamble Sukeshni Machhindra ११२

Dr. B .R. Ambedkar's ideal Democracy and Dystopian Literature

Prof. Kamble Sukeshni Machhindra

Laxmibai Bharoa Patil Mahila Mahavidyala

Solapur

Email ID : Sukeshni.kamble09@gmail.com

Introduction :

Abraham Lincoln says: "As I would not be a slave, so I would not be a master. This expresses the idea of democracy." Various philosophers, political scientists and writers have given numerous definitions of democracy. A relentless champion of human rights and staunch believer in democracy, Dr Ambedkar says: "Democracy is not a form of government, but a form of social organization."

Key Words : Democracy, Dystopia, Impulse, Quality, dictatorship , fraternity

Abstract :

Dr. Ambedkar believed that in democracy revolutionary changes in the economic and social life of the people are brought about without bloodshed. The conditions for that are as follows:

1) there should not be glaring inequalities in society, that is, privilege for one class; (2) the existence of an opposition; (3) equality in law and administration; (4) observance of constitutional morality; (5) no tyranny of the majority; (6) moral order of society; and (7) public conscience. In literature concept of dystopian literature

which everything is imperfect, everything is going wrong. Dystopian science fiction creates the future of the world imaginatively. The good dystopia science novelist researches or his chosen period thoroughly and strives for verisimilitude. In 1949, George Orwell's '1984' it is the terrifying vision of a totalitarian future in which everything and everyone is a slave to

tyrannical regime lead by the party. As a result of his massive contribution to the genre its popularity spread during the 19th century. This has become a precursor to the new creation.

1. Dystopia science fiction as an Introduction as Impulse.
2. Dystopian novel as a product of Dictatorship.
3. Dystopian novel as an expression of the imperfect world.
4. Dystopian novel is a representation of the future of the world.
5. Dystopian fiction not only entertains us but also warns us about & instructs us.

The above elements of a dystopian novel can be traced in a dystopian novel through the plot, setting, theme and character, and narration

Basic tenets of Dystopia novel

Characteristics Dystopian Literature

1. Dystopia • Dys = bad • Topia = place
What's the opposite of a dystopia?
2. Dystopia In literature, a dystopia is a futuristic, imagined universe in which oppressive societal control and the illusion of a perfect society are maintained through corporate, bureaucratic, technological, moral, or totalitarian control. Dystopias, through an exaggerated worst-case scenario, criticize a current trend, societal norm, or political system.
3. Propaganda is used to control the citizens of society • information, independent thought, and freedom are restricted .

THOUGHTS OF SAVITIBAI PHULE ON RURAL WOMEN EDUCATION AND EMPOWERMENT

Mrs. Kodam Aruna Govardhan

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila

Mahavidyalaya, Solapur,

Maharashtra

Dist. - Solapur- 413005

Mail- arunagkodam@gmail.com

Abstract :

The paper discusses on "Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment". Savitribai Phule, a social reformer considered one of the first modern feminists in India, was born January 3, 1831. Education is one of the most essential methods of enabling women and providing them with the information, skills, and self-confidence they need to be complete participants in the development process. Women's education and freedom are critical to progress. Savitribai Phule is remembered for her meaningful contributions to women's education and women's empowerment in India. Savitribai Jyotirao Phule was a famous Indian social reformer, educator, and poet who was crucial in the education and advancement of women during the nineteenth century. Women's education and empowerment can contribute to the development of a progressive family, community, and country. She felt that education was essential for the advancement of the poor and women. As a result, she aimed that rural India must empower women by providing them with education and job.

Keywords: Education, Empowerment, Rural Women, Savitribai Phule, Thoughts

1. Introduction

Women education is very crucial for the development of the country. Women education

is a most valuable thing for India to be developed socially and economically. It is said that educated women are the weapon who flex positive impact on the society through their contribution at home and professional fields. An educated and empowered woman helps to build a progressive family, society and nation. Controversy, in rural India women face many problems such as gender discrimination, child marriage, domestic violence, dowry system etc. To eliminate these social problems and to develop multiple opportunities for them it is need for female education in remote areas. Even though the rural women constitute 75% of the total female population in the nation, they are poor and uneducated in comparison to metropolitan women. Rural women must be educated and united in order to be powerful. To break the traditional resistances against women education, during British period some social reformers like Raja Ram Mohan Roy and Pandit Ishwar Chandra Vidyasagar, played a crucial role by opposing sati and opening the schools for girls.

Education and Society
(विद्यया ऽपि सत्यम्)

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to Education through Social Development
And Social Development through Education

Special Issue on the theme of
"India @ 75: Sustainable Development through Commerce and Management"

March 2023

(Special Issue-I/ Volume-IV)

Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune-38

Content....

1. A Study of Stress Management of Super Market Employees Special Reference to D Mart Dr. Avadhut Bhaupatil Naware, Dr. Satish Jaywant Jadhav	11
2. Sustainable Development in International Business: Challenges and Opportunities Prof. Hommane Vanita Vijny, Dr. S. D. Jange	17
3. Assessment of Importance and Management of Social Infrastructure Development in Rural Area under the Saansad Adarsh Gram Yojana Dr. Santosh Nanolkumar Wadhawakar	21
4. To Study of Emerging Trends in E-Banking Service in India Mr. Datt K. R.	28
5. Causes and Remedies of Stress Management of Employees in Private Sector Dr. B. D. Ranpise, Ashvini Khunderao Pawar	32
6. Impact of Social Media Marketing on Consumers Prof. Chaudhari Kailas Tukaram	39
7. Analysis of Costs and Prices of Bajara (millet) with Reference to Dry Land in Solapur District Dr. Yogesh Balhim Mane	43
8. Corporate Social Responsibility: A Theoretical Perspective Dr. Vivek Vilas Patil	50
9. E-Banking: A Revolution in Banking Sector Dr. Mangal A. Gholap, Dr. Adinath R. Gholap	56

10. To Study the Impact of E-Banking on Sustainable Online Business Development for Sustainable Online Business Development Miss. Vrushali Shrenik Shah, Prof. Dr. S. S. Patil	60
11. Food Security Assessment in Sample Households: Sangli District (MH) India Dr. Waghmare Vinod B.	63
12. A Study on Physical and Mental Issues Faced by Traffic Police in Pune District Mrs. Sandhya Ingale, Prof. (Dr.) A. M. Gurav	85
13. Tribal Sustainable Development in Maharashtra through New Practices of Ministry of Tribal Affairs, New Delhi Mr. Gaikwad Bablu Nandhu, Smt. Prof. Dr. Borgaonkar Vaishu Hemant	93
14. A Study of Elements Considered by Consumers in Online Shopping Mr. Kuldeep Appasaheb Suryawanshi, Dr. Sandeep K. Lokhande	103
15. An Analytical Study of Financial Assistance Provided by Mahatma Phule Jan Arogya Yojana Dr. R. G. Kasal, Jadhav Chetana Babnrao	108
16. Case Study on Serum Framework Dr. R. S. Salunkhe	112
17. Study of Social Initiatives of Shree Saibaba Sanstha Trust-Shirdi Mr. Mahesh Balankesh Salve, Dr. Ranpise B. D. and Prof. Salve Nitin Balasahel	116
18. Conceptual Study and Salutary Effects of Social Media Marketing Chug Simran Kishor, Dr. Pande S. S.	119
19. Study of Educational and Skill Level of Indian Rural Farmers with Reference to Chandgad Tahashil Dist: Kolhapur (MS) Dr. S. Chappa Dajiba Gora	124

A Sustainable Development in International Business: Challenges and Opportunities

Prof. Honmane Vanita Vijay

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur

Dr. S. D. Junge

Research Guide

Research Center: B.P. Sulakhe Commerce College, Barshi

Abstract:

This paper summarizes existing research on sustainability and sustainable development worldwide. Based on the literature, the researcher emphasizes the challenges and opportunities of international business in the field of sustainable development. The paper also shows the relationship between international trade and sustainable development. A single conceptual methodology was used in the paper. This document states that the world has made some progress toward achieving a high level of sustainable development; however, it also faces unique challenges for international business from the Sustainable Development Goals in international business. Innovation, economy and society, populace and conduct, and finance are possibilities for sustainable improvement in international commercial enterprise. And primary demanding situations to sustainable development which are worldwide in character include poverty and exclusions, unemployment, weather alternate, conflict, humanitarian resources, constructing a peaceful and inclusive society, building strong establishments, and supporting the rule of law. This paper is helpful to researchers, businessmen, and many others. Eventually, a few areas for destiny research are recommended.

Keywords: Sustainable Development, International Business, Challenges, Opportunity

---

Introduction:

Sustainable development is "development that meets the wishes of the existing without compromising the ability of future generations to satisfy their own needs. This paper research in demanding situation and possibilities of global commercial enterprise in sustainable development. The 2030 schedule for Sustainable Development, adopted by all United Nations Member States in 2015, affords a shared blueprint for peace and prosperity for people and the planet, now and into destiny. At its heart are the 17 Sustainable improvement dreams (SDGs), which might be a pressing name for movement by way of all advanced and developing nations in an international partnership. They recognize that ending poverty and other deprivations must pass hand-in-hand with techniques that enhance health and training, reduce inequality, and spur financial increase - all at the same time tackling whether trade and working to preserve our oceans and forests. This effect of SDG in international business faces many challenges and opportunities

A need of Sustainable Development in the Distribution of Nutrition Diet among Anganwadi's in Maharashtra

Mrs. Kodam Aruna Govardhan
Laxmibai Bhauroo Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur

Abstract:

The paper discusses on "A need of Sustainable development in the distribution of Nutrition diet among Anganwadi's in Maharashtra". Anganwadi is a type of rural child care center in India. The Anganwadi can be termed as the heart of the ICDS. The Indian Government started this Anganwadi scheme as part of the Integrated Child Development Services (ICDS) to combat child hunger and malnutrition. To fight infant hunger and malnutrition, the Indian government launched the Anganwadi program as part of the Integrated Child Development Services (ICDS). The Officers and the assistants who work at Anganwadis are usually from poor-family women. Anganwadi Workers are the grass root level Workers who can play a crucial role in ICDS program and serve as trainers, resource persons and caretakers in the community.

The basic functionaries of the ICDS are Anganwadi Workers and helper who run the Anganwadi center and also, they implement the ICDS scheme in coordination with the functionaries of the health, rural development and other departments. Anganwadi Workers are the grass root level who can play a crucial role in ICDS program and serve as trainers, resource persons and caretakers in the community. The services of Anganwadi Workers include the health and nutrition of pregnant women, nursing mothers, and adolescent girls. As well as at present Anganwadi Workers also have to be involved in the Pulse Polio Immunization program the house-to-house survey etc.

The effectiveness of the Anganwadi Worker's work has a significant impact on the success of the ICDS scheme's total efforts. Anganwadi Workers are in charge of an Anganwadi and they are supervised by a supervisor called Mukhyasevaka are headed by a Child Development Project Officer. Anganwadi Workers also act as a bridge between the Government and targeted beneficiaries by providing a range of services

---

Keywords: Anganwadi, Anganwadi Centre, Anganwadi Worker, ICDS, Nutrition

---

Introduction:

In 1975 the Indian Government was started Anganwadi's as part of the Integrated Child Development Services (ICDS) to combat child hunger and malnutrition. The overall success of the ICDS scheme is overly dependent on how well the Anganwadi Worker performs her job. An Anganwadi is run by Anganwadi Workers, who are in turn managed by Mukhyasevakas, who are under the direction of Child Development Project Officers. The Anganwadi can be referred as the heart of the ICDS. Anganwadi Workers also act as a bridge between the Government and targeted beneficiaries by providing a range of services.

The Integrated Child Development Services (ICDS) program is regarded as the

Education and Society
(शिक्षण आणि समाज)

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

**The Quarterly dedicated to Education through Social Development
And Social Development through Education**

Special Issue on the theme of
“India @ 75: Sustainable Development through Commerce and Management”

March 2023

(Special Issue-I/ Volume-IV)

**Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38**

Education and Society

Content.....

1. A Study of Stress Management of Super Market Employees Specifi Reference to D Mart	
Dr. Avadhat Bhoopail Naik, Dr. Satish Jaywant Jadhav	18
2. Sustainable Development in International Business: Challenges and Opportunities	
Prof. Homnare Vanita Vijay, Dr. S. D. Jange	19
3. Assessment of Importance and Management of Social Infrastructure Development in Rural Area under the Saansad Adarsh Gram Yojana	
Dr. Santosh Nandkumar Wadhavankar	21
4. To Study of Emerging Trends in E-Banking Service in India	
Mr. Datt K. R.	28
5. Causes and Remedies of Stress Management of Employees in Private Sector	
Dr. B. D. Raupise, Ashwini Khanderao Pawar	32
6. Impact of Social Media Marketing on Consumers	39
Prof. Chaudhari Kailas Takam	
7. Analysis of Costs and Prices of Bajra (millet) with Reference to Dry Land in Solapur District	41
Dr. Yogesh Balhim Manu	
8. Corporate Social Responsibility: A Theoretical Perspective	50
Dr. Vivek Vilas Patil	
9. E-Banking: A Revolution in Banking Sector	56
Dr. Manoj A. Ghole, Dr. Adina R. Ghole	

10. To Study the Significance of Service Ethics for Online Service Provider for Sustainable Online Business Development	60
Miss. Vrushi Shivrik Shah, Prof. Dr. S. S. Patil	
11. Food Security Assessment in Sample Households in Sangli District (MH) India	63
Dr. Waghmare Vinod B.	
12. A Study on Physical and Mental Issues Faced by Traffic Police in Pune District	85
Mrs. Sandhya Ingole, Prof. (Dr.) A. M. Gungav	
13. Tribal Sustainable Development in Maharashtra through New Practices of Ministry of Tribal Affairs, New Delhi	93
Mr. Gaikwad Balu Nandu, Smt. Prof. Dr. Borgaonkar Vaisha Hemant	
14. A Study of Elements Considered by Consumers in Online Shopping	103
Mr. Kuldeep Appasaheb Suryawanshi, Dr. Sandeep K. Lokhande	
15. An Analytical Study of Financial Assistance Provided by Mahatma Phule Jan Arogya Yojana	108
Dr. R. G. Rasal, Jadhav Chetana Baburao	
16. Case Study on SCRM Framework	112
Dr. R. S. Salonke	
17. Study of Social Initiatives of Shree Saibaba Sanstha Trust-Shirdi	116
Mr. Mahesh Balasaheb Salve, Dr. Ranjise B. D. and Prof. Salve Nita Balasaheb	
18. Conceptual Study and Salutary Effects of Social Media Marketing	119
Chug Simran Kishor, Dr. Pande S. S.	
19. Study of Educational and Skill Level of Indian Rural Farmers with Reference to Chandgad Tahashil Dist. Kolhapur (MS)	124
Dr. Senappa Dajiba Gora	

To Study the Significance of Service Ethics for Online Service Provider for Sustainable Online Business Development

Miss. Vrushali Shrenik Shah

Research Scholar,

Prof. Dr. S. S. Patil

D. A. V. Velankar College of Commerce

Abstract:

The development which meets the needs of the present without sacrificing the ability of future generations to meet their own needs is said as the sustainable development. As most of the places in India have natural resources which sustain agriculture and industries contributes India to be one of the sparsely populated countries in the world. It is observed that the individuals are using the resources at the rate fifty percent faster than they could be regenerated by nature which creates a pressure on the demand of the limited resources. This gives rise to a situation where the demand for the goods and services are high and the resources are limited. This gives birth to the business. As the scope of the business is increasing day by day it is very essential that business ethics are to be maintained. The Business Ethics maintains a basic level of the trust between the two i.e., the customers and the business.

Keywords: Service Ethics, Online Service Providers, Sustainable Development

Introduction:

It doesn't take time for the business to understand that treating its customers unethically is a serious matter. Hence, service ethics are vital which refers to the application of the moral and ethical norms. The Service Ethics are the moral principles which come of the particular company's behavior with its customers, potential customers, and customers. In simple terms they are based on the values which define what is ethically right and wrong. In case the service ethics are not properly implemented then the company has to face serious consequences. There will be a negative impact regarding the organization in the market. Hence, the maintenance of the service ethics is supreme priority of every business organization.

Business:

In simple terms business is offered taken by a person for not only the actual production of the goods but also offering services with an intention to sell them for earning profit. Business can be both either profit oriented or non-profit organizations with a main or core purpose or fulfil a social issue. There are five stages through which the business cycle flows and they are:

Stage 01: Investment Capital operation

Stage 02: Investment

Stage 03: Capital used to start the business

Stage 04: Investment

Stage 05: Investment

Stage 06: Investment

Stage 07: Investment

Stage 08: Investment

Stage 09: Investment

Stage 10: Investment

Stage 11: Investment

Stage 12: Investment

Stage 13: Investment

Stage 14: Investment

Stage 15: Investment

Stage 16: Investment

Stage 17: Investment

Stage 18: Investment

Stage 19: Investment

Stage 20: Investment

Stage 21: Investment

Stage 22: Investment

Stage 23: Investment

Stage 24: Investment

Stage 25: Investment

Stage 26: Investment

Stage 27: Investment

Stage 28: Investment

Stage 29: Investment

Stage 30: Investment

Stage 31: Investment

Stage 32: Investment

Stage 33: Investment

Stage 34: Investment

Stage 35: Investment

Stage 36: Investment

Stage 37: Investment

Stage 38: Investment

Stage 39: Investment

Stage 40: Investment

Stage 41: Investment

Stage 42: Investment

Stage 43: Investment

Stage 44: Investment

Stage 45: Investment

Stage 46: Investment

Stage 47: Investment

Stage 48: Investment

Stage 49: Investment

Stage 50: Investment

Stage 51: Investment

Stage 52: Investment

Stage 53: Investment

Stage 54: Investment

Stage 55: Investment

Stage 56: Investment

Stage 57: Investment

Stage 58: Investment

Stage 59: Investment

Stage 60: Investment

Stage 61: Investment

Stage 62: Investment

Stage 63: Investment

Stage 64: Investment

Stage 65: Investment

Stage 66: Investment

Stage 67: Investment

Stage 68: Investment

Stage 69: Investment

Stage 70: Investment

Stage 71: Investment

Stage 72: Investment

Stage 73: Investment

Stage 74: Investment

Stage 75: Investment

Stage of Maturity and possible Exit

Business Ethics:
It is the actual examination and the actual determination of the position itself as the values which define the employees and business behavior. The term Business Ethics was been used from the ancient societies but its application was based on individual virtues. In simple terms, Business Ethics is the study of the various different situations, activities and decisions where the issues of morally correct and morally questionable are addressed.

Business Development:
It is that juncture where the business sets foot into the competition and also seeks some additional alternatives which assesses the business in the generation of more profit. It usually occurs when the business escalates its revenue, improves the production of goods and services which ultimately expands the customer base.

Sustainable Development:
The primary meaning of the term Sustainable Development is to satisfy the needs of the present without surrendering the ability of the future generations to meet their needs. Their motto is transforming our world. They are a call to action to end poverty and inequality, protect the planet and ensure that all the individuals enjoy good health, justice and prosperity.

Ethical Rules for Electronic Users:
The term Ethical rules comprises of the set of such norms and principles which administers the usage of the internet. There are some issues of internet which violate the ethical principles and they are violation of the copyright, distribution of the copyright contents, accessing the personal information, etc.

Objectives of the Study:
The objectives of the study are essential as that describes about the research and over the reason for study. The objective, are:
1. To study the ethical rules for electronic users.
2. To study the factors contributing for sustainable development.
3. To evaluate the ethical values followed by the online service provider.
4. To study the significance of service ethics on the profitability of the business.

Research Methodology:
The term business has a very large scope which covers local stores, various industries, manufacturers, wholesalers, retailers, manufacturers, online service providers. Now days, a business also comes under the garb of business. The researcher has focused on the electronic business for the purpose of the study. The paper being a conceptual one is based on the secondary data.

Significance of Service Ethics:
The code of conduct framed by an organization plays an essential role in enhancing the employee in understanding the rights, responsibilities and norms. The business Ethics are important to be maintained by an organization as it helps in the